

પ્રવચન

રમણ સોની	પ્રત્યક્ષીય
	હાથવગો નકશો - પછી ? પ્રાપ્તિઓ કે રઝળપાટો ? ૩
સંપાદક	સમીક્ષા
	પોત-પોતપોતાનું (કવિતા : પ્રાણજીવન મહેતા) રાધેશ્યામ શર્મા ૭
	કવિનો અવાજ (કવિતા : પ્રવીણ ગઢવી) વિનોદ ગાંધી ૮
	સામા કાંઠાની વસ્તી (વાર્તા : નવનીત જાની) ગુણવંત વ્યાસ ૧૨
	આ લે, વાર્તા ! (વાર્તા : ગુણવંત વ્યાસ) ઇલા નાયક ૧૬
	કાન્તના પત્રો (ચરિત્ર : સંપા. દર્શના ધોળકિયા) કિશોર વ્યાસ ૧૮
	મરમી શબદનો મેળો (વિવેચન-સંશોધન : નિરંજન રાજ્યગુરુ) નરોત્તમ પલાણ ૨૬
	ગુજરાતનો સમૃદ્ધ વાઙ્મય-વારસો (વિવેચન-સંશોધન : નિરંજન રાજ્યગુરુ) નરોત્તમ પલાણ ૨૬
	૨૪x૭ = મુંબઈ (સંદર્ભ : અમૃત ગંગર) વિનીત શુક્લ ૩૦
૨૦૧૨	વરેણ્ય
	આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનાં ફૂલો (કવિતા : અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાલા) ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૩૩
જાન્યુઆરી-માર્ચ	સંદર્ભવિશેષ
	ગાંધીજીની દિનવારી (ચંદુલાલ ભ. દલાલ) રાજેન્દ્ર પટેલ ૩૭
૨૦૧૨	સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૧
	‘કવિતા : આસ્વાદ’થી ‘કવિતા : અભ્યાસ’ સુધી કિશોર વ્યાસ ૪૧
૨૦૧૨	પત્રચર્યા
	દીપક મહેતા, હેમંત દવે, રમણ સોની ૪૮
૨૦૧૨	પરિચય-મિતાક્ષરી
	પ્રાપ્ત પુસ્તકોનો મિતાક્ષરી પરિચય : સંપાદક ૫૧
૨૦૧૨	આ અંકના લેખકો ૫૩

● આ અંકની પ્રકાશન-તારીખ ૧૦-૪-૨૦૧૨

આવરણ ફોટોગ્રાફ રોહિત કોઠારી સંયોજન-પરિકલ્પના : રમણ સોની તંત્રજ્ઞ-સહયોગ : મનીષ ગજજર

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ,
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ☐ ફોન : 0265-2357187
મુદ્રણ-અંકન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૬ ☐ ફોન : 079-26564279
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮ ☐
ફોન : 0265-2461244

સભ્યપદ

વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૪૫૦

આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦; સંસ્થા : રૂ. ૨૫૦૦

શુભેચ્છક સભ્યપદ : (વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા) રૂ. ૩૦૦૦

વિદેશ માટે : વાર્ષિક : ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦; આજીવન : ડોલર ૧૫૦, પાઉંડ ૧૦૦.

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

સભ્યપદની રકમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે :

- પ્રસાર : ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- ગ્રંથાગાર : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન, નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પાછળ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
- સૌરભ પુસ્તક ભંડાર : બી-૨૦, સ્થાપત્ય એપાર્ટમેન્ટ્સ, સ્ટર્લિંગ હોસ્પિટલ પાસે, મેમનગર, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫૨

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર જ કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫, ૮૧૪૧૬૭૩૩૧૦

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

પ્રત્યક્ષીય

હાથવગો નકશો – પછી ? પ્રાપ્તિઓ કે રઝળપાટો ?

કિશોર વ્યાસે સંપાદિત કરેલી સામયિક લેખસૂચિ ૨૦૦૬-૨૦૧૦*ને નિમિત્તે થોડીક વાત કરવી છે – આ સૂચિ-પ્રવૃત્તિના પ્રદાન વિશે, ને એ પ્રદાન અંગે હવે જાગેલા કેટલાક પ્રશ્નો વિશે, ને એના સંભવિત, ઇષ્ટ-ઈચ્છિત ઉકેલ વિશે.

૧૯૯૫માં વિચાર આવેલો કે આપણાં સામયિકોમાં કેટકેટલી ને કેવીકેવી અભ્યાસ-સામગ્રી એક તેજવિસોટાની જેમ આપણને અજવાળીને પછી ભૂતકાળ તરફ સરી જાય છે ! એમાંનું કેટલુંક તે તે લેખકોનાં પુસ્તકોમાં સંઘરાશે, બરાબર. પણ એ બધું એક રીતે તો વિખરાયેલા-સરખું હશે; કોઈ એક વિષય પર કામ કરવા ઇચ્છનારે કંઈ કેટલીય જગ્યાએ ફંફોસવું પડે ને રઝળવું પડે. તો, એને હાથવગું કરીને, વ્યવસ્થિત રીતે, સુલભ બને એમ વર્ગીકૃત કરીને, મૂકી ન શકાય ? એમાંથી સામયિક લેખસૂચિનો વિચાર આવ્યો. શરૂ કર્યું સીધું ‘પ્રત્યક્ષ’માં જ પ્રગટ કરવા – સામયિકોમાં છપાયું હોય તેની વિગતો તરત, પછીના જ વરસની શરૂઆતથી, મળવા માંડે તો વધુ સારું, એ આશયથી. તરત બધાંને ઉપયોગી લાગ્યું, પ્રસન્ન પ્રતિભાવો મળ્યા ને અમને (મને ને, પહેલી જ સૂચિથી સંકળાયેલા, કિશોર વ્યાસને) લાગ્યું કે આ તો સામ્રત વિવેચન-વિવર્તોનો એક ચહેરો પણ સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

પરંતુ કામ કરતાં-કરતાં, ‘ઉપયોગિતા’ વિશે અંદર એક બીજો પ્રશ્ન ડહોળાતો હતો – આ સંચિત કરીએ છીએ એ બધું જ કામનું ખરું ? અહીં તો નબળું-સબળું બધું એકસાથે રજૂ થાય છે, એનું શું ? પણ સૂચિ કરનારે તરતમ જોવાનું ન હોય, દસ્તાવેજીકરણ માટે એવું મૂલ્યાંકન અપ્રસ્તુત છે – એવા સ્વીકૃત વિચારથી એ કામ ચાલ્યું. પાંચ વર્ષે સંકલિત સૂચિ કરી (૧૯૯૬-૨૦૦૦નાં વર્ષોની) ત્યારે લાગ્યું કે કેટલો વિસ્તીર્ણ પટ વ્યવસ્થાપૂર્વક સંકલિત થઈને મુકાયો છે ! એ સૂચિગ્રંથને અંતે મૂકેલી સમીક્ષકોની સૂચિ તો બહુ જ ઉપયોગી સાબિત થઈ. લેખકમિત્રો કહે, અમારા પ્રગટ થયેલા લેખ ક્યાં, કેટલા છે એનો હિસાબ અમારી પાસે ન હતો, તે આ સૂચિઅંતર્ગત સૂચિને સહારે મળ્યો.

* એની વિગતો માટે જુઓ આ અંકમાં ‘પરિચય-મિતાક્ષરી’

કેટલાબધા સૂચિરસિકો તૈયાર થયા - મુખ્યત્વે તો અમારાં વિદ્યાર્થીઓ. એ કહેવા લાગ્યાં - સંશોધનસિદ્ધાંતોનાં વ્યાખ્યાનો-લેખો હવે બરાબર સમજાયાં, આ સૂચિ કરવામાં જોતરાયાં એ પછી !

પહેલાં પાંચ વર્ષ વિવિધ સૂચિ-કારો હતા. પણ પછી લાગ્યું કે એક હાથે, કિશોર વ્યાસ જેવાને જ હાથે, કામ આગળ ચાલે એ વધારે સારું થશે. એથી, પછીનાં ૧૦ વર્ષ એમનાં થયાં. (ને હજુય, આ અંકમાં પણ જોશો એમ, એમનો સૂચિ-યજ્ઞ ચાલે છે.) એમણે બે સૂચિ-ગ્રંથો આપ્યા : પહેલાં ૨૦૦૧-૨૦૦૫ની સૂચિ, હવે આ ૨૦૦૬થી ૨૦૧૦ સુધીની.

વ્યક્તિગત જશને તો બાજુએ જ મૂકી દઈએ; પણ કામ પોતે પ્રશસ્ય હતું એટલે પ્રશંસા થઈ - પ્રશંસા કરતાં તો, ઉપયોગિતાના સંતોષમાંથી જન્મેલો આભારભાવ. ૧૫ વર્ષોની, અનેક લેખકોની, અનેક રૂપની - આસ્વાદથી અભ્યાસ સુધીની; સંપાદકીય દષ્ટિકોણોથી અહેવાલો સુધીની -; અનેક વિષયવિભાજનોમાં અકારાદિકમે સુલભ થયેલી સામગ્રીનો એક બૃહદ્ અને છતાં વિગત-ગ્રીણવટોવાળો નકશો હાથમાં આવી ગયો એટલે અભ્યાસીઓ ને સંશોધકો રાજી રાજી, બલકે રાજા ! એ પ્રદાન કંઈ નાનુંસૂનું ગણાય ?! પણ...

□

પણ હવે થોડાક પ્રશ્નો પણ થાય છે. એમાંના ઘણાબરા છેલ્લાં બેપાંચ વર્ષોથી થાય છે.

પહેલો પ્રશ્ન નિ:શેષ દસ્તાવેજીકરણ સામે. પૂર્ણ શાસ્ત્રબુદ્ધિવાળા કહેવાના - આપણે (સૂચિ કરનારે) આપણો ધર્મ સંભાળવાનો - બધું જ મૂકી આપવાનું. પસંદગી કરનાર કરી લેશે એની જરૂરિયાત પ્રમાણે. પરંતુ જેમ પસંદગીની સંદર્ભગ્રંથસૂચિ હોય એમ પસંદગીની લેખસૂચિ શા માટે ન હોય ? અર્ધા પાનાનાં, પ્રાસંગિકતા નિભાવનારાં, અછડતા ઉલ્લેખોવાળાં, અભ્યાસની ઘણી જ અધૂરપ-ઓછપવાળાં, અહેવાલો આપતાં લખાણોમાં શા માટે રજળપાટ કરાવવો અભ્યાસીને ? સૂચિનો નકશો હાથમાં લઈને એ ભટકે, સામયિક શોધે, ને ફેરો નકામો જાય તો તમે સૂચિકાર તરીકે શોધક-સહાયક (યુઝર ફ્રેન્ડલી) કેટલા રહ્યા ?

પસંદગીની, અલબત્ત, એક મૂંઝવણ હોય છે. યાદસ્થિતિતાને, યોગ્યાયોગ્યતાની અંગતતાને એમાં અવકાશ રહે છે. પણ એનો સામનો તો દરેકે દરેક સંપાદકને તથા સંચયકારને કરવાનો આવે જ છે - એ કવિતાચયનકાર હોય, વાર્તાચયનકાર હોય કે લેખનિર્દેશચયનકાર હોય. એટલે, ગયા વરસથી, એવો એક પ્રયોગ કર્યો છે : પસંદગી ઘણી જ વ્યાપક, ખાસ્સી ઉદાર રાખવી પણ સર્વસંગ્રહમાંથી બચવું - ને એમ ઉપયોગકર્તાના સમયને બચાવવો. આ પણ એક દષ્ટિકોણ છે, બીજાનો બીજો હોઈ શકે. પણ આટલાં વર્ષના અનુભવે એ સમજાયું છે કે વર્ગીકૃત હોય તોપણ સામગ્રી ઢગલારૂપ બની શકે - એટલે રસ્તા બને એટલા ચોખ્ખા રાખવા, ગલીફૂંચીઓની વધુ પડતી રજળપાટમાંથી ઉપયોગ-કર્તાને બચાવવો.

એક બીજો પ્રશ્ન હજુ વણઉકલ્યો છે. તમે તો સૂચિમાં નિર્દેશ કરી દીધો કે ફલાણા સામયિકના, તે વર્ષના, ફલાણા અંકમાં આ પૃષ્ઠક્રમાંકો પર આ એક લેખ પડેલો છે. પણ સામયિકો, જેમ જૂનાં થતાં જાય એમ લગભગ અંતર્ધાન થતાં જાય છે ! પેલા નકશાવાહકે ક્યાં જવું ? સાક્ષાત્કારના માર્ગો બતાવ્યા એટલે સાક્ષાત્કાર થઈ જ ગયો એવું થોડું છે !

તો હવે પ્રશ્ન થાય કે સૂચિની ઉપયોગિતા આ પાર તો છે પણ ઓ પાર કેટલી રહેવાની ? સામયિકો મળે તો તો તાર સંધાઈ જવાનો – સૂચિ કરનારનાં પરિશ્રમ ને વ્યવસ્થાસૂઝ લેખે લાગવાનાં જ. પણ બધાં સામયિકો ન મળે કે સાવ દુર્લભ બની જાય ત્યારે ?

એક રસ્તો છે. એ હવે થોડોઘણો ખૂલતો જાય છે. સામયિકોને વીજાણુમાધ્યમને માર્ગે ઘનાંકિતામાં સંઘરવાં. એવી, થોડાંક સામયિકોની સીડી થવા લાગી છે. ‘વીસમી સદી’ જેવું ઘણું જૂનું સામયિક ઘનાંકિતા-સુલભ થયું છે. એ જ રીતે ‘કુમાર’ની તથા ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ‘ત્રૈમાસિક’નાં આજલગીનાં ૭૫ વર્ષોની તેમજ ‘પરબ’નાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ (૨૦૦૭-૨૦૧૧)ની ઘનાંકિતા તૈયાર થઈ છે. દરેક સામયિક, આ રીતે, આવતાં ચાર-પાંચ વર્ષમાં ઘનાંકિતા-સુલભ બનવા લાગે તો સામયિક લેખસૂચિનો નકશો ઝળહળવા માંડે – સૂચિકાર ગર્વ અને આનંદથી કહી શકે કે હું હંમેશાં તમારો સાથી છું : મિત્રાણામ્ સૂચિકારોઽસ્મિ...

□

કિશોર વ્યાસની આ સૂચિ વર્ગીકરણની અને પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ અગાઉની બે સૂચિઓને, બહુધા, અનુસરે છે. અનુભવે તે વ્યવસ્થાને વધુ સાફ કરતા ગયા છે, કેટલીક મુશ્કેલીઓ પૂરેપૂરી હલ થઈ નથી એ છતાં ચિત્ર સ્પષ્ટ બન્યું છે. વિશેષાંકોની સામગ્રીને, મુલાકાત-કેન્દ્રિયત-વાર્તાલાપોને એ વધુ અવકાશ આપતા ગયા છે. ‘પ્રત્યક્ષ’માં વર્ષેવર્ષે પ્રગટ થતી સૂચિઓ સંકલિત કરતી વખતે, રહી ગયેલી ક્ષતિઓ નીવારવાની તક રહે, એ પણ એમણે યોગ્ય રીતે લીધી છે. વળી, રોહિત કોઠારીની નજર નીચે એ પુસ્તકરૂપ પામી હોવાથી, એમનાં ચોકસાઈનો ને સાફ મુદ્રણસૂઝનો લાભ પણ એને મળ્યો છે. એટલે સૂચિનાં પાનાંમાંથી પસાર થવું સુખાવહ બની શકે એમ છે.

કિશોર વ્યાસે ૨૧મી સદીના પહેલા દાયકાની બે સૂચિઓ આપી. એ પૂર્વે ગત દાયકાનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષની સૂચિ મેં સંપાદિત કરી હતી. હજુ પાંચ વર્ષે જતાં વળી કિશોર ૨૦૧૫ સુધીની સૂચિ આપવાના છે. આમ, ૨૦ વર્ષની ૪ સૂચિઓ થઈ હશે. ને જો એ વીસે વર્ષની, કોઈ દ્વારા, એક સંકલિત સૂચિ તૈયાર થઈ હશે, ને વળી ત્યારે બધાં સામ્યત સામયિકો જો વિજાણુયુગમાં ઝળહળતાં હશે... તો પછી સંશોધન-અધ્યયનના રસ્તા નિરવરોધ બન્યા હશે.

આપણા હાથમાં છે તે સામયિક લેખસૂચિ ૨૦૦૬-૨૦૧૦ આવા લોભામણા અધ્યયન-ભવિષ્યના દ્વારે સ્વાગત કરતી, ને સ્વાગત પામતી ઊભી છે. એ અવસરે કિશોર વ્યાસને અભિનંદન !

રત્નાપ્રસાદી

મિત્રાણામ્

જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૧૨ ૫

કોઈની શ્રદ્ધાંજલિ લખતાં હાથ ઘડીક અટકી જાય એવું કાયમ બન્યું છે પણ મન ઘણા પ્રયત્નેય તૈયાર ન થતું હોય એવું આ પહેલીવાર બને છે. વાસ્તવિકતાનો અસ્વીકાર આટલો લાંબો સમય ચાલ્યા કરશે એ ધાર્યું ન હતું.

જ્યંત કોઠારીના પુત્ર તરીકે રોહિત એની કિશોરવયથી પરિચિત. એ જ પરિવારસંબંધ મુદ્રણવ્યવહાર સંબંધ સાથે જોડાઈને આગળ ચાલતો રહેલો. એનો વિકાસ, મુદ્રકવ્યવસ્થાપક તરીકે એની પોતાની અલગ ને આગવી ઓળખ હું સ્નેહથી જોતો રહેલો. એ પણ, વ્યવહારમાં આદરભાવે વર્તતો રહેલો. ફોન પર, કે એની સામેની ખુરશી પર બેસીને થતી વાતો ઘણી વાર લંબાઈ જતી. એના આનંદો, એના આગ્રહો, એના જ-કારો, લઘરી હસ્તપ્રતો આપતા લેખકો-સંપાદકો તરફનો એનો સ-આદર છતાં તીવ્ર રોષ, સ્વર ઊંચકાઈ જાય ને પછી ખડખડ હસી પણ પડે – એ બધું હું માણતો જતો એથી, નીકળવાની ઉતાવળ

હોય તે છતાં વધારે સમય બેસી જવાતું કે કામમાં હોવા છતાં ફોન લંબાઈ જતા.

વત્સલતાથી જોડાયેલો હોય છતાં એનામાંનો વ્યવસ્થાપક ક્યારેક ઊંચકાઈ આવે – ‘પ્રત્યક્ષ’ માટે ક્યારેક મોડું થયું હોય ને હું તાકીદ કરવા કહું ત્યારે, ‘જોઈશું’ – એવી અસ્પષ્ટતા નહીં; ‘હમણાં તો નહીં જ બને, હોં’ એવું એનું બોલડ કરેલું વાક્ય ધસી આવે. એની વ્યસ્તતા ને ભારણ સમજી, ‘ભલે’ એમ કહીને મેં મોડું થવાનું સ્વીકારી લીધું હોય ને ત્યાં જ, બીજે અઠવાડિયે તો એની પાસેથી ‘ફાઈનલ પ્રૂફ’ આવી ગયાં હોય ! અરે રોહિત, શો ચમત્કાર થયો ? તું તો ના કહેતો હતો ને ? પણ, ત્વરાથી ચાલતા એના મગજે કંઈક રસ્તો ખોળી કાઢ્યો હોય. હવે આવી સ્નેહભરી ‘ના’ સાંભળવા નહીં મળે...

સામગ્રીની અનિયમિતતા સાથે, સંપાદન-આયોજનની મારી બધી જ ચીવટ, ચીવટ જ શું ચિકાશ એણે સમજી લીધેલાં. કોઈના પર, કોઈના ભરોસે, જરાય ન છોડનાર હું એના પર છોડી શકતો : ‘તું છે એટલે ચિંતા નહીં.’ ‘પ્રત્યક્ષ’ને મેં ૨૦ વર્ષથી લાડ કર્યાં છે તો એણેય એની એવી જ, એટલી જ, કાળજી લીધી છે. એણે ને એના માર્ગદર્શનમાં કેળવાયેલા સાથીદારોએ. એ સાથીદારો એની કાર્યશૈલીને કંઈક અંશે જાળવશે.

પણ રોહિત તો ક્યાંથી લાવવો ? જોડણી-પ્રૂફવાચનથી શરૂ કર્યું – જ્યંતભાઈના માર્ગદર્શનમાં, પછી મુદ્રણઅંકનની, મુદ્રણસજ્જાની, મુદ્રણતંત્રની ને વ્યવહારની – ઝીણી અને અધિકૃત જાણકારી કેળવી, પુસ્તકોનાં નમૂનેદાર ઉપરણાં કર્યાં. એના કાર્યાલયમાં એ વિવિધ-સુંદર ઉપરણાંના નમૂના ચોંટાડેલા – પ્રદર્શિત કરેલા છે. એમાં એની હાજરી વરતાયા કરશે.

રોહિત મુદ્રક હતો એ સાથે એક કાબેલ સંચાલક પણ હતો. વ્યવસ્થાશક્તિ મોટી. બધું એના ધ્યાનમાં, નિયંત્રણમાં હોય. ચુકાયા વિના બધું સરખી રીતે જ થાય – જ્યંત કોઠારીનો વારસો. સંપર્કો બહોળા. જ્યંતભાઈ એકાંતપ્રિય, રોહિત મળતાવડો. (મંગળાબહેનનો વારસો ?) એટલે એનામાં મુદ્રણકૌશલ, સંચાલનકૌશલ ને એ ઉપરાંત આ સંપર્કકૌશલ. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં એણે ફોટોગ્રાફીનું કૌશલ પણ, રસપૂર્વક, કેળવેલું. પૂરો ખીલેલો માણસ. ત્યાં જ...

- ‘પ્રત્યક્ષ’ના હવે પછીના દરેક અંક વખતે એની પરોક્ષ હાજરીનો કપરો સામનો કરવો પડશે. એને સ્નેહાંજલિ.

સમીક્ષા

પોત-પોતાનું – પ્રાણજીવન મહેતા

ઇમેજ, અમદાવાદ, મુંબઈ ૨૦૧૦ ડે. ૧૪૩, રૂ. ૧૫૦

“સબદ – કાગજ મેં તો કહીં ન સમાયો”

રાધેશ્યામ શર્મા

ઑડેને યોગ્ય કથ્યું છે, કવિતામાં સ્વરૂપ અંતર્વસ્તુની શોધમાં રહે અને અંતર્વસ્તુ સ્વરૂપની શોધમાં રહે છે. જ્યારે એ ઉભય સફળતાપૂર્વક એકસાથે થઈ જાય – ત્યારે ખરેખર કવિતા પ્રાપ્ત થાય છે.

કવિ પ્રાણજીવન મહેતાના કાવ્યસંચય ‘પોત-પોતપોતાનું’માંથી પસાર થતાં સામગ્રી અને સ્વરૂપનું આવું અદ્વૈત ભાવકનો અનુભવવિષય બની શકે છે. ત્યાં સામગ્રીનો ઉલ્લેખ સ્વરૂપથી વિભિન્ન નથી હોતો અને સ્વરૂપની ચર્ચા સામગ્રીથી વિચ્છિન્ન નથી થતી.

ભાવચર્ચાની ભાષાકર્મ સાથે એક પ્રકારની પરસ્પર સંપૂર્તિ રૂપ જુગલબંદી યુગપદ્ છે.

સંગ્રહનું અભિધાન ‘પોત-પોતપોતાનું’ જોતાં ‘પોત’ શબ્દને વસ્ત્રવણાટ, ટેક્ચર સાથે જોડી શકાય એવી સુવિધા કળાકાર અતુલ ડોડિયાના આવરણચિત્રોની નોંધમાં વણાઈ છે. આગલા આવરણ ‘ધ મૅજિક બસ’માં ‘કોટન શર્ટ’નો ઉલ્લેખ છે તો પાછલા આવરણ ‘રિવર ઑફ બોન્સ’માં પણ સ્કીન પ્રિન્ટીંગ ઇન્ક સાથે કોટન શર્ટની નોંધ છે. તોયે વાત આટલેથી અટકતી નથી. ‘પોત’નો અર્થ, સંસ્કૃતના ‘આત્મત્વ’ અને પ્રાકૃતના ‘અપ્પત્ત’ સાથે સાંકળી પોતાના

ખરા સ્વરૂપ, પોતાપણા સાથે વિસ્તરે છે. ‘પોત’નો અલ્પપરિચિત અન્ય અર્થ આ સંગ્રહના સમગ્ર સંદર્ભમાં લગભગ બંધ બેસે એવો છે તે, ‘ફસ-નસ ખોલવી’ તે – એટલે કે કવિ, ભાષાના શસ્ત્ર-અસ્ત્રથી પોતાના આંતરિક રૂપને ખોતરીને ખોલે છે. ‘પોતપોતાનું’નું પણ એવું જ. નિજતાનું પોત, પોતપોતાનું પણ એટલા માટે કે માંહોમાંહે એ દરેકમાં પરિવ્યાપ્ત થઈ વિલસ્યું છે. કાવ્યારમ્ભે જ નાયકે ફસ ખોલી બતાવી છે :

બધા બખિયા ઉઘેડી લીધા

બખિયે બખિયે

સરી જતી જવાત

અંદર ભરાઈ પડેલી (પૃ. ૮)

પોતાપણાની ખોજ, ‘પિછાણ’, વિણ શાની ? અંતે ‘ફેસલેસ’ અહેસાસમાં પરિણમે છે. પોત-પણાની શું પિછાણ ? / ચહેરા વગરના ચહેરાને / શું પૂછું – ક્યાં છે ચહેરો ? (ફેસલેસ હયાતીનું પોત ‘વ્યગ્ર ચિત્તને વીંધું’ સુધી પહોંચ્યું છે)

પૂરા સંગ્રહની શિરાએ શિરામાં વ્યર્થત્વ લગભગ પ્રસરી વણ્યું છે. પૃ. ૨૨ ઉપરની રચના ‘વ્યર્થના અર્થ

અધૂરા' આગળ ઉપર પૃ. ૧૧૮ ઉપર 'વ્યર્થબોધ', ૧૧૮ ઉપર 'અ-નર્થ બોધ'ને સંકલિત કરે છે. નરસિંહ મહેતાની રગમાં જાગીને જોવાનું શરૂ કરતાં વ્યર્થતાની વ્યથા કેવી અઘોરી જેવી દશામાં ધક્કેલે છે : અરથ વગરના વ્યરથ / અનરથ સઘળા / રગેરગ ફેલાતા જાય, / ફણીધર ફુતકારે પૂંઠ પછવાડે - / વારેઘડીએ વીણીવીણી / ફોલી ખાઉં બેસી ફુતકાર-ફોતરાં. અરથને અનરથનો ચેપ લાગે ત્યારે પાગલપણાની કરાડ પર અસ્તિત્વ ટિંગાઈ જાય. ફણીધર, ફુતકાર-ફુતકાર-ફોતરાં જેવા સમાન શબ્દોના સાહચર્યો કર્તાના બહુસંખ્ય ભાષાકર્મનો અંદાજ આપે છે. ત્યાં 'અર્થબોધ' પણ 'અનર્થબોધ'નો અંચળો ઓઢી લેતો લાગશે. 'વ્યર્થબોધ'ની અંતિમ પરિણતિ, નાયકની સ્વાનુભૂતિને લોક-સ્પર્શ સાંપડ્યો હોવાનો મધુર ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી ગઈ, આ ભાવકને.

ચટકા ભરતી, ઊંડે ઊતરતી
લયબદ્ધ લબકારા ને
કીકી કોતરતી કીકી જોઈ ઝાંખપ-ઝરૂખે બેસી
હવાતિયાં જણું. (પૃ. ૧૧૮)

કવિનો અરથ પામવા માટે એમના અનરથ પાસે પણ જવું પડે. જહોન રસ્કિને સાચું કહેલું : 'બી સ્યોર ઘેંટ યુ ગો ટુ ધ ઓથર ટુ ગેટ એટ હિઝ મિનીંગ, નોટ ટુ ફાઇન્ડ યોર્સ.' અનરથની અન્યાર રાત્રિમાંથી ગુજરી જઈને જ અરથના પ્રભાતમાં પ્રવેશી શકાશે. આને દ્રાવિડી પ્રાણાયામ માનો તો માની શકો.

'પીડા-નામે એક પારિભાષિક શબ્દકોશ' (પૃ. ૩૮) 'કણસ-નામે જપમાળ જપું' (૫૮) કંઠ-કળતર (૮૮) દાહપર્વ (૧૦૫) જેવી રચનાઓ વાર્ધક્યની અસહ્ય વેદનાનો શંખનાદ સુણાવે એવી છે. દા. ત.,

છાતી ઠેકાણે છિદ્રો પાડી
છેદો દેખું ને છળી મરું
દોટ મૂકું અફાટ રણ વચાળ
ભીની રેતમાં ખોદું જળ-મૃગ-વીરડી.

...
પાંસળી-ઢગ વચાળ ઊભો રહી વિચારું -
આ ભારો માથે ઊંચકી
ઉચક જીવે પ્રશ્ન-વિષાદ ભણું (પૃ. ૪૨)

કંઠ-કળતરની 'પીડા'માંથી કાવ્યરચના પાછા 'વ્યર્થને તારવી અર્થ અવાજને વરું' કહી અભિલાષ કરે છે :

ઉકેલું અવળસવળ પડ્યા અવાજને
અર્પું ધ્વનિ સમેત ધ્વન્યાલોકને (પૃ. ૧૦૨)

સભરતા હોય ત્યાં સ-અર્થકતા સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વ્યર્થતા તો 'ખેલ ખાલીપાનો' (૭૧) ખેલાતો હોય ત્યાં જ સંભવે. એને સ્વાદ ચાખવા માટે 'નથી-છે-હશેના હોવાની સંભાવના વિશે' (પૃ. ૭૩)ના વિશ્વમાં વિહરવું પડે :

છેને છેકવો નથી
નથી ભૂંસવો છેને છેક
છતાં પલકવારમાં છે છટકી જાય છે (પૃ. ૭૪)

વિરલ સર્જક જ 'ખંડિત કવિતાના થોડા ટુકડા' ભેળા કરી ભિન્ન-કાળ ભેંકાર (પૃ. ૩૫) તથા 'ભીંત પછીતે આલેખું ભયાવહ ભેંકાર' (૮૮) જેવી કૃતિઓ નિર્મા શકે. ઉમાશંકર એમની વિખ્યાત રચનામાં છિન્નભિન્નતાને આત્મલક્ષીલય અર્પી રહ્યા તો મહેતાજી આલેખી રહ્યા : 'છિન્ન-કાળમાં સરું / ભિન્ન-વિ-ભિન્ન કાળને વરું.' ('વરું' કર્તાનો ગમતો પ્રયોગ છે)

કાળ-ઉદરમાં ક્ષણ તેમ જ પલને પોષી પાલન કરતા નાયકને નીરખવો હોય તો પૃ. ૧૧૬-૧૧૭ પર 'ક્ષણભર ક્ષણાકારે' તથા 'પલભર પલકવારે' વાંચવો. એકેએક શબ્દનો, એની સાચી ગુજરાતીતાનો રસકસ કાઢવામાં પ્રાણજીવનને કદાચ લાભશંકર ઠાકર યા ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની પંક્તિમાં માનસ્થાન મળે. સુણો :

બકબક નામે થાળીવાજું
પડખે મૂકી
અહીં બેસી સાંભળવાનું
રોજબરોજનું બખડજંતર (પૃ. ૮૮)

ચહેરાવિહોણા ચહેરાની દિશામાં 'વણ પીંછીએ આલેખું ચિત્રો થોડાં'માં દ્રાણશ્રુતિ-દશ્યસંકર-ભાવકલ્પનનો એક સંવિશિષ્ટ ઉપહાર :

ફાનસને ફૂંક દેતાં
ખોરડે ધબ્બ અંધારું
ઓલવાતી વાટમાં ચોમેર પથરાય
પમરાટ ભરી
પસરતી અંધાર-ગંધ (પૃ. ૮૦)

પૃ. ૧૨૧ પર 'વલવલાટ-નામે વળગણ વળગાડ', પૃ. ૧૨૫ પર 'લવારાનો લય' આ બે ગદ્ય-સંસિધ્ધ સંરચનાઓ સ્વતંત્ર આસ્વાદ પામે, તદ્દુપરાંત, બાણની શૈલી અને બેકેટની ખિચોખિચ ફકરાબદ્ધ નવલની યાદ આપે એવી સઘન સમૃદ્ધ છે. કથનકલા વત્તા કાવ્યરસને આત્મલક્ષીતાનો ઈશત્ અહેસાસ આપતો એક નાયાબ નમૂનો જોઈએ :

'કાગળની હસ્તીમાં વસવાટ કરી કરગરવાનું શાને ?
કાગળને હાંસિયે વસાહત સ્થાપી વસવું આજ અહીંયાં
કાગળને ધાવણ ફૂટે - ચસચસ ધાવું - કાગળ.' (પૃ. ૧૨૩)

'લવારાનો લય' અહીં ભાષામાં પહેલવહેલી વાર ઝળક્યો લાગશે :

'સૂનકારને સોય-દોરે સાંધું, ત્યાં પટ ફાટે સોય પરોવે,
લીરાલીરા ઊડતા દેખું.
લીરે લીરે દેખું લીલાલહેર. હરખપદૂડા માણસની જેમ
હરખું વગર કારણે.
કારણને કોરાણે મૂકી ક્યાં શોધું ? શું શોધું વિના
કારણે ?

હવે બેસી આકાર ભણું કે પછી વિકાર વિચારું ?'

(પૃ. ૧૨૯)

કવિશ્રી પ્રાણજીવનની સરસર સરકતી માનસસરિતામાંથી અહીં તો અલપઝલપ અલ્યાંજલિઓ વહાવી છે. પોતાનું પોત સુઘટ્ટ તો છે જ પણ ઝિગ્ઝેગ પેટર્નમાં પ્રવાહિત આત્મમુખ્ય લયનો નિનાદ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે ધ્યાનાર્હ છે. 'શેઠ-શઠ સપ્તક' (પૃ. ૧૩૧), 'શેઠનાં કાવ્યો' (પૃ. ૧૩૮)નો જાયકો, 'ઊંટસવારી' (૧૪૫) પર ભાવકનેય આરૂઢ કરાવવાની લગામ પણ કવિને હાથવગી છે.

આપણા સુંદરમૂની વેઈનમાં કવિ હિન્દી તરફ વળ્યા છે, પણ પોતાની રીતભાત અને પોત સાથે. સંગ્રહમાંથી નીકળીએ ત્યારે આવી જાતસંડોવતી, હળવી વ્યંગવેદી પંક્તિઓ, પૂરા પુસ્તકની એક નોંધનીય મર્યાદા તે સબ્જેક્ટિવ મોનોટોનના પ્રલંબ પથારામાંથી તત્ક્ષણ તો ઉગારી લે છે : સકળ, કવિલોકે આ તથ્ય ના અનુભવ્યું હોય તો જ આશ્ચર્ય : 'ભોપા, સબદ બડો સયાનો, કાગજ મેં તો કહીં ન સમાયો, ભોપા, સબદ બડો સયાનો'....

કવિનો અવાજ - પ્રવીણ ગઢવી

પ્ર. કુણાલ શાહ, અમદાવાદ, ૨૦૦૯ ડે. ૯૬. રૂ. ૧૦૦

વેદના-આકોશ પ્રેરતી કવિતા

વિનોદ ગાંધી

કવિએ કહ્યું છે એ પ્રમાણે આ સંગ્રહની રચનાઓ વિચારની કવિતા છે. સામાજિક વિષમતાઓ સામે પ્રતિભાવરૂપે આ રચનાઓ જન્મેલી હોવાથી સ્વાભાવિકરૂપે જ એમાં પ્રગતિવાદ, દલિતવ્યથાકથા, રેશનાલિઝમ જેવા વિષયો નિરુપાયા છે. છતાં સઘળી રચનાઓમાંથી પસાર થતાં લાગ્યું છે કે કવિના આ વિચારોની પડછે માનવીય સંવેદન અંતઃસ્રોતરૂપે રહ્યું છે. એટલે આ રચનાઓ ભાવકને ભીતર સુધી સ્પર્શ્યા વિના રહેતી નથી. કવિના અગાઉના પાંચ

કાવ્યસંગ્રહોની જેમ જ, અરે, એમના કથાસાહિત્યની જેમ જ, અહીં 'પ્રતિબદ્ધતા' છે એવું કહેવાનીયે જરૂર પડતી નથી. પ્રતિબદ્ધતા પોતાની સાથે મર્યાદા-વિશેષતાઓ લઈને જ આવવાની. એ મર્યાદાઓ એની પોતાની જ હોવાની, ખાસ કરીને કવિતાને ભોગેય પ્રતિબદ્ધતા જળવાતી હોય તો જાળવી લેવાનું વણકહ્યું વલણ અહીં પણ દેખાય છે. (જોકે અહીંની રચનાઓનું માધ્યમ ગદ્ય હોઈ અને કવિતા વિચારની કવિતા હોઈ સહેજેય કવિશ્રી વિપિન પરીખનું

સ્મરણ થઈ આવે એ આડવાત પણ અહીં કહી દેવી જોઈએ.) સંગ્રહના પૃષ્ઠ ૩૮ ઉપરની રચના ‘તમારે કારણે’ની અંતિમ બે લીટીમાં કવિ કહે છે :

અમે થયા અભિધા કવિ
તમારા કારણે.

એ મુજબ પ્રતિબદ્ધતાને અભિધાનો આશરો લેવો પડ્યો છે અને અભિધાથી જન્મતી રચનાઓ કવિતાના કયા પ્રકારમાં બેસે એ જાણકારો જાણે છે, છતાં અહીં સ્તર જળવાય છે એનું કારણ કવિની હથોટી છે. અહીંની રચનાઓ – કવિતાઓના પક્ષકાર બનવા માટે આપણે સુમન શાહની વિચારણાને ધ્યાને લેવી જોઈએ, અહીંની રચનાઓના તપાસના માપદંડ તરીકે પણ. સુમન શાહે દલિત કવિતામાં સંસ્કૃત કે પશ્ચિમની મીમાંસાની ભૂમિકાએ, એસ્થેટિક્સની રીતે રસ, આનંદ શોધવો ઠીક નથી એ મતલબનું કહ્યું છે, અને એનું કારણ પણ બતાવ્યું છે કે દલિતાદિ સાહિત્યનો આશય આનંદનો નથી પણ ચોક્કસ દુઃખો પ્રતિ વાચકને ઢંઢોળવાના અનુનયનો છે અને અનુનયને વરેલા સાહિત્યમાં આનંદ ન જ હોય એવું પણ નથી, એવું વધારામાં ઉમેરે છે.

‘કવિનો અવાજ’ની મોટા ભાગની રચનાઓ ખોલવી, પચાવવી અઘરી નથી. એનું કારણ આ જ સંગ્રહની ‘ઉપાલંભ’ રચનામાંથી પણ મળી આવશે. ઉપાલંભ કવિ કાલિદાસને છે, જોકે રચના શકુન્તલામુખે કહેવાઈ છે. શકુન્તલાને કવિ સામે ભારે વિરોધ છે. એ કહે છે કે કવિ કાલિદાસે એના દેહસૌંદર્ય વિશે, અંગોપાંગો વિશે ઉત્તમોત્તમ ઉપમાઓ યોજી પણ એના દુઃખના સાતત્યપૂર્ણ અસ્તિત્વની જાણે કે ઉપેક્ષા કરી છે. એ અર્થમાં શું સ્ત્રીનું કે શું દલિતપીડિતનું અસ્તિત્વ દુઃખાર્દ અને દુઃખાન્ત જ છે. ‘કવિનો અવાજ’ની કવિતા પણ આ જ સૂર પ્રગટાવે છે. શિષ્ટ સમાજની વાત તો શિષ્ટ કવિતા કહેશે, પણ પીડિતની વેદના જો કવિ નહીં ગાય તો બીજું કોણ ગાશે ?

દલિત કવિતાનું સીધું અનુસંધાન ગાંધીયુગની સમભાવની કવિતા સાથે હોવાથી સામાજિક સ્તરે સમાનતા લાવવા મથનાર બે મહાનાયકો – ગાંધી અને આંબેડકર – આ પ્રકારની કવિતાના કેન્દ્રસ્થાને છે. દલિતકવિતાના અભ્યાસથી જણાઈ આવ્યું છે કે મોટા ભાગના દલિત કવિઓની રચનાઓમાં ગાંધીપ્રતિની કંઈક નફરત વ્યક્ત

થતી જોવા મળે છે. પ્રવીણ ગઢવી તટસ્થપણે ગાંધીજીની તરફદારી કરે છે.

ટીકા ગાંધીની કરતાં પૂર્વે
પળ એક બનવું પડે ગાંધી (પૃ. ૫૩)

આ સંગ્રહમાં ચરિત્રલેખે ગાંધીજી ઉપર ઘણી રચનાઓ છે ‘ભીંતે લટકતો ચહેરો ગાંધી’, ‘ગાંધી’, ‘કેમ એમ ?’, ‘તમારી પાછળપાછળ’, ‘વારસ’, ‘ગાંધીને પગલે’, ‘ગાંધી જન્મે’, ‘ગાંધીવધ’, ‘ગાંધી’, ‘ત્રણ ગોળી’, ‘ગાંધી અને આંબેડકર’, ‘પયગંબર’, ‘કેમ જીવ ચાલે ?’, ‘ગાંધીની ટીકા’ વગેરે. અભિધાસ્તરે કાવ્ય સિદ્ધ કરનાર કવિ પણ શબ્દાલંકારોનો આશરો લે. પણ કવિ અહીં એ છોડી, કેટલીક પ્રયુક્તિ-ચમત્કૃતિનો આધાર લે છે. જુઓ –

ખોટું કઈ કહીએ
ફોટામાંથી બહાર આવે.

(પૃ. ૩૯, ભીંતે લટકતો ચહેરો ગાંધી)

‘પયગંબર’ રચના પ્રમાણમાં લાંબી છે. કવિ ગાંધીને ઈસુ કરતાં ઊંચે મૂકી આપે છે. ગાંધી પોતે પયગંબર હતા છતાં એ ઈસુની જેમ કબરમાંથી પુનઃ જાગ્યા ન હતા. કવિ ગાંધીએ શું શું નથી કર્યું એની લાંબી યાદી આપે છે, પણ એ યાદીમાંના કેટલાંક કામ તો ન કર્યા તે જ માનવતાના હિતમાં હતું. ન કર્યાની લાંબી યાદી પછી, ગાંધીએ શું કર્યું એની યાદી પણ કવિ મૂકી આપે છે :

પણ સદીઓથી બેવડ વળેલાંને
ટકાર કર્યા,
અધિકાર માટે છાતી ખુલ્લી મૂકતાં કર્યા.

ગાંધીએ જીવનભર આચરેલાં વ્રતો અને કબીર, મહાવીર, બુદ્ધ જેવી વિભૂતિઓની પયગંબરી ઊંચાઈઓ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ એ આજીવન સાદોસીધો જનસામાન્યનો સામાન્ય માણસ બની રહ્યો એવી ગાંધીલાક્ષણિકતાઓ જાણવા આ કાવ્ય જોવું રહ્યું. કર્યું – ના કર્યુંની યાદીઓની તુલનાત્મક સંનિધિની પ્રયુક્તિ રસ જન્માવે એવી છે. ગાંધીકાવ્યોમાં ‘વારસ’ થોડી વિલક્ષણ રચના છે. ગાંધી, નરસિંહ પોતાની જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા એવું જ્ઞાતિગૌરવ લેનાર જ્ઞાતિ જ આ મહાપાત્રોને માનવતાવાદી કૃત્યો માટે સામાજિક દંડ દેવાનું ચૂકતી નથી, ‘ગાંધી અને આંબેડકર’ રચના બે ચરિત્રો વચ્ચેની

તુલના રજૂ કરે છે, પણ એમનાં કાર્યોનું ધ્યેય તો 'માનવતા' છે, ફક્ત માર્ગો જ જુદા છે.

આ સંગ્રહમાં સમકાલીન અને જીવંત વ્યક્તિઓ વિશે પણ કેટલીક રચનાઓ મળી આવે છે, આવો પ્રયોગ કવિ રમેશ પારેખના 'છાતીમાં બારસાખ' નામના કાવ્યસંગ્રહમાં પણ મળે છે. અહીં 'કવિ હરીશ મંગલમ્', 'કવિ મનીષી જાની', 'કવિ દલપત ચૌહાણ', 'કવિ નીરવ પટેલ' જેવી ચરિત્રલક્ષી રચનાઓ તે તે ચરિત્રની વ્યક્તિલાક્ષણિકતા રજૂ કરે છે. આ રચનાઓ સામાન્ય પ્રકારની છે. વાત તે તે ચરિત્રકવિઓનાં પુસ્તકોનાં શીર્ષકોથી પણ આખેઆખી રચના સાંધી હોય એવું શિખાઉ કવિકૃત્ય પ્રવીણ ગઢવીએ કેમ કર્યું હશે એવો પ્રશ્ન થાય છે. જુઓ એક નમૂનો :

જનપદની
'તિરાડ' સાંધવા સતત
પ્રયાસી.
'ચોકી' રાખે
ગોલાણાને પાદર,
દલિત અત્યાચારે
'પ્રકંપ'
ન માત્ર
ભૂકંપ.

(પૃ. ૫૪ 'કવિ હરીશ મંગલમ્')

'પ્રકૃતિ / સંસ્કૃતિ' રચનામાં કવિ વિરોધાભાસી ગુણોને સાથે મૂકીને સમીકરણો બાંધે છે.

હિંસા પ્રકૃતિ અહિંસા સંસ્કૃતિ
કોધ પ્રકૃતિ શાંતિ સંસ્કૃતિ

'રોટલો' રચના પણ આવી, સમીકરણાત્મક ટૂંકાં વાક્યોની રચના છે. ગાંધીયુગની એક રચનામાં શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછે છે કે જગતમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન કયો ? ત્યારે છેલ્લી પાટલી પર બેસેલો એક વિદ્યાર્થી જવાબ આપે છે -

સા'બ, સા'બ, પ્રશ્ન એક રોટલાનો મોટો છે.

- એની યાદ આવે છે. 'બંને જોઈએ' જેવી રચનામાં પણ થોડી સામા છેડાની બે ચીજો મૂકી 'બંને જોઈએ' એવું કહી -

બેમાંથી કોઈ એક જ
એમ કેમ કહો છો ?

- જેવો નાનકડો પણ વેધક પ્રશ્ન કવિ મૂકે છે.

સંગ્રહની લઘુરચનાઓ પણ વેધક પ્રશ્નો લઈને આવતી સરળ રચનાઓ છે. મોટા ભાગની આવી રચનાઓમાં કવિ વિરોધાભાસી વસ્તુઓની સંનિધિ રચી વેધકતા સિદ્ધ કરવા મથે છે. 'ઓઈલ પેઈન્ટ', 'દેવભૂમિ યાત્રા', 'ચીની દીવાલ', 'રહસ્ય', 'મશીનનો શો વાંક ?', 'મહેચ્છા', 'વિજ્ઞાન', 'કાફી' જેવી રચનાઓ આ સંદર્ભે જોવા જેવી છે.

'અમે તો ભૈ એવા...' (પૃ. ૬૬, ૬૭) રચનાનું બોલચાલના લહેકાવાળું શીર્ષક જ કટાક્ષનો કાકુ પ્રગટાવે છે. પ્રમાણમાં આ રચના સારી છે. સમાજમાં પ્રવર્તતા બેવડા ધોરણનું નિરૂપણ કરતી અર્થાત્ વાણી અને વર્તન વચ્ચેના ભેદને રજૂ કરતી આ રચના વાચનક્ષમ છે.

અમો તો ભૈ એવા

બોલીએ કે'ં ને કરીએ કે'ં...

આવા ઉઘાડ સાથે સ્ત્રી, શૂદ્ર સાથેનું સમાજનું કેવું વિપરિત વર્તન છે એની વિગતો કવિ આપે છે. વિધવાને ગંગાસ્વરૂપ કહેવાની પણ એના શુકન નહીં લેવાના, સ્ત્રીસ્વરૂપા 'મા શક્તિ'ની આરતી કરવાની પણ સ્ત્રીભૂષણહત્યા કરવાની, સ્ત્રીને સરસ્વતી કહેવાની પણ એને ભણવા નહીં દેવાની, સ્ત્રીને સીતા કહેવાની પણ એને બેસવાની જગા નહીં આપવાની, 'અખંડ સૌભાગ્યવતી' કહેવાની પણ એની પાસે દાસીપણું કરાવવાનું, 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' કહેવાનું પણ શૂદ્રને ગામબહાર વસવાટ આપવાનો વગેરે... અરે, બુદ્ધ, કબીરાદિ જેવા સૂર્યોના જન્મ પછી પણ -

"અમો તો ભૈ એવા

બોલીએ કે'ં ને કહીએ કે'ં..."

- કહી કવિએ વેધક કટાક્ષ કર્યો છે.

ઈશ્વર વિશેની રચનાઓમાં 'શંકાનો લાભ' (પૃ. ૫), 'આધાર' (પૃ. ૫), 'ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ' (પૃ. ૬૮), 'ભગવાન' (પૃ. ૭૨), 'ભગવાન' (પૃ. ૮૨), કવિનું બાળસહજ કુતૂહલ નિરૂપાયું છે. ભગવાન વિશેની એક રચનામાં સૃષ્ટિમાંની વિચિત્રતા અને વિરોધાભાસ વિશેની અવઢવ રજૂ થઈ છે તો બીજી રચનામાં પૃથ્વી પરની માનવતાવાદી વિભૂતિઓમાં કવિ ભગવાનના અસ્તિત્વને જુએ છે. પૃ. ૮૨ ઉપરની રચનામાં ભારતીય વિચારસરણી મુજબના ભગવાન પર સીધા કટાક્ષો કરે છે. યુદ્ધને વિષય

કરતી રચનાઓ પણ અહીં છે. ‘યુદ્ધ’ (પૃ. ૮૦), ‘તારો ભાઈ જ તારો શત્રુ’ (પૃ. ૮૬) રચનાઓ માણસજાતની યુયુત્સાવૃત્તિ વ્યક્ત કરતી રચનાઓ છે. માણસને શાંતિ વગર ચાલ્યું છે, પણ યુદ્ધ વગર નહીં. જુઓ -

ડાયનોસોરની જેમ સર્વનાશ પામશું
ત્યાં સુધી
યુદ્ધનો ઉન્માદ ભૂલીશું નહીં...

બંને રચનાઓ ઝીણવટથી વાંચવા જેવી છે. જ્યાં કશો અન્યાય કર્યો છે ત્યાં એનું દુષ્પરિણામ મળ્યું જ છે. ‘પરિણામ’ રચના આ વાત કરે છે -

એકલવ્યનું અંગુષ્ઠછેદન
પરિણામ : કૃષ્ણવધ

સંગ્રહની અન્ય રચનાઓ પણ લઘુકદમાં જન્મીને જગતમાં, ખાસ કરીને ભારતીય સમાજજીવનમાં પ્રવર્તતી વિષમતાઓને વ્યક્ત કરે છે. કવિ ‘મૂળ ઉપાય’ અને ‘ગર્વસે કહો’ જેવી રચનાઓમાં સમાજમાં, વિશ્વમાં શાંતિ કઈ રીતે પ્રગટે એના ઉપાયો બતાવે છે :

....રચવું હશે જો
વસુધા કુટુંબ

ખુલ્લાં રાખવાં પડશે તમામ દ્વાર
છૂત-અછૂતનાં ઓગાળવાં પડશે રક્ત...

...
બનવું હશે જો
વિશ્વમાનવ
રચવું હશે જો
વસુધા કુટુંબ
રચવા પડશે
એક સંસ્કાર
એક ધર્મ
કેવળ માનવધર્મ (પૃ. ૧૮-૧૯)

બિનદલિત કવિ પ્રવીણ ગઢવીએ પીડાના જાતઅનુભવ કરતાં અન્યને થતી પીડાને આત્મસાત્ કરી છે. એટલે કોઈ પીડિતમાં ગુસ્સો કે ઘૃણા જન્મી શકે એના બદલે અહીં, આ કવિમાં, દાઝ જન્મી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આકોશ વ્યક્ત કરતી દલિત કવિતા કરતાં પ્રવીણ ગઢવીની અહીંની કવિતામાં પીડકો પ્રત્યે આકોશ જન્મે એવું ખાસ્સું છે. એટલે કહી શકાય કે પ્રવીણ ગઢવીની કવિતા આકોશની કવિતા નથી, પણ આકોશ પ્રેરતી કવિતા છે.

સામા કાંઠાની વસ્તી : નવનીત જાની

લટ્ટર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૦. કા. ૨૦૦, પૃ. ૧૫૦

સંવેદનવિશેષોના ધ્વનિગર્ભ અર્થસંકેતો

ગુણવંત વ્યાસ

નવનીત જાની ટૂંકીવાર્તાક્ષેત્રે પ્રથમ ‘તિરાડનો અજવાસ’ ને પછી આ બીજા સંગ્રહથી ખાસ્સું જાણીતું નામ બની ચૂક્યું છે. એમની વાર્તાઓ સામયિકોના માધ્યમથી રસિકો / સમીક્ષકો સુધી પહોંચી, આવકાર્ય લેખાઈ છે. સંગ્રહના નિવેદનમાં લેખક લખે છે ‘સામા કાંઠાની વસ્તી એટલે સામા પ્રવાહે તરનારી વસ્તી. જેઓ દિલ અને દુનિયાનાં રૂઢ બંધનોને ખાસડે મારી માત્ર ને માત્ર માણસગીરી ઉપર ઊતરી આવે છે.’ લેખકને રસ છે માણસમાંના ‘વિશેષ’નો;

ને આથી જ એ ‘હાડ-ચામથી વિશેષ જે વસ છે એને વાર્તામાં ખંખોળવા’ મથે છે. એના પરિપાક રૂપે તેર વાર્તાઓ અહીં ઊતરી આવી છે. ‘વાત તો એટલી જ કે -’થી શરૂ થતી આ ખંખોળ તેરમી વાર્તા ‘સમાપ્ત’ આગળ પૂરી થાય છે; પણ પૂરી થાય છે ખરી ? - કે ભાવકના ચિત્તમાં ખળભળ મચાવતી રહે છે ? - જોઈએ.

સંગ્રહની કેટલીક વિશેષ નોંધપાત્ર વાર્તાઓમાં ‘વી. વી. (બ્રાન્ડ) ડબલ ટેસ્ટેડ (વિક્ટરી) (૨૮૦ ML),

‘હરિભાભાની એક દિવસની જિંદગી’, ‘સામા કાંઠાની વસ્તી’, ‘અંતિમ છાયા’, ‘ટશર ફૂટતી રહી’, ‘અલગ’ આદિનો સમાવેશ થઈ શકે. ‘વી. વી. (બ્રાન્ડ)...’ ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં નોખી ભાત રચતા સબળ સર્જકકર્મનું ઉદાહરણ છે. રેલવેસ્ટેશને સોડા વેચતા ધૂડાના જીવનની કરમકઠણાઈ છ અધ્યાયમાં, સૂચક ઉપશીર્ષક તળે સક્ષમ ભાષાવૈવિધ્યથી આલેખાઈ છે. ‘રબરિયાં ચખ્ખલાં ઘસતો, ખૂલીને હસતો ધૂડો’ એના હાસ્યને જ નહીં, ખુદની જાતને પણ ખોઈ બેસે એવું કરૂણગર્ભ કથાનક સંયત સૂરે રજૂ થયું છે. સોડા વેચતો ધૂડો સોડામશીન ખરીદવાનું સાહસ ખેડી બેસતાં ઘરમાં રોનક પથરાય છે, પણ આજુબાજુની દુકાને રંગ-બેરંગી પેપ્સી-થમ્સઅપ-કોકાકોલાનું આગમન થતાં એ રોનકને ઝાંખપ લાગવી શરૂ થાય છે. ‘મૌકા-એ-વારદાત ઉર્ફે કડચી-ચોખ્ખી-નવતર’ બની રહ્યાના, ને ‘પીઠે ફાલેલું ખરજવું બહુ મથવા છતાંય કાબૂમાં નહોતું આવતું.’-ના સંકેતથી ધૂડાના ચડાવ-ઉતારનો આલેખ ‘ધૂડો હરજી કોળી ઉર્ફે ધૂડાલાલ ઉર્ફે ધૂડાજી ઉર્ફે માયકાંગલો ઉર્ફે ઠોક્યો’થી સૂચવાય છે. આર્થિક રીતે સજજ થતો જતો ધૂડો પુનઃ અવદશામાં અટવાતો જે રીતે રજૂ થાય છે એમાં લેખકની સર્જકતા ચાક્ષુષ થતી રહે છે. ભવાઈનો વેશ તેને વળ ચડાવે છે : રંગલીને સોડા પાવા વિદૂષક બૂમ પાડે : ‘એ ધૂડાલાલ...’ ને ધૂડાના પેટમાં ગલગલિયાં ! ‘આટલા બધા મા’ણા વચાળે ભવાયાએ આપડું નામ પોકાર્યું !’ પણ રંગલીનું ‘અહં’, વિદૂષકને ‘દિલ માંગે કુછ ઓર – ફેફસી’-ની દિશામાં લઈ જતાં ધૂડાલાલની જગ્યાએ રંગલાને મોઢે ‘ઉત્તમલાલ’નું નામ ગવાવા લાગે ત્યારે લેખક નોંધે : ‘ઓળખીતાં નામો નીચે કચડાતા પોતાના નામને ધૂડો જોઈ રહ્યો.’ ધૂડાના વિનિપાતને વાર્તાકારે કથનકલાથી પ્રત્યક્ષ કરાવ્યો છે. ધૂડાના મૂળ કથાનક સાથે પ્રારંભે તેમ અંતે ગરુડ-વિષ્ણુ-સંવાદનું જે સાયુજ્ય રચાયું છે તે અનોખી તાજગીનો અનુભવ કરાવતું રચનાકર્મ બની રહે છે. ને તેમાંય અંતના ‘તા. ક.’ વાર્તાને સંદર્ભે નવા સંકેતો વિચારવા પ્રેરે છે : ‘સુજ્જનોને એ કહેવાની ભાગ્યે જરૂર પડે કે આ વાર્તા બે પક્ષીઓ વિશેની છે. એક પક્ષી ‘હોલું’ છે. બીજું પક્ષી ‘ગરુડ’ છે. હોલા પાસે ઊડતી

ભીનાશ ને તગતગતી લગટી છે. ગરુડ પાસે અનાદિકાળથી જેનું સ્તુતિગાન કરતાં દેવ-મનુજની જિહ્વાએ તૃષ્ણાનું ટીપુંય નથી બાઝ્યું એવા મંગલમ્ – ભગવાન વિષ્ણુ...’ – વર્ગવૈમનસ્ય, યંત્રયુગની વિડંબના અને માર્કેટ કલ્ચર સામે ઝઝૂમતા પુરુષાર્થની પંગુતા આ વાર્તાનો ધ્વનિ બની શકે તેવા કથાનકમાં સશક્ત તળભાષા સાથે દેવભાષા, લોકભાષા અને અંગ્રેજી ભળતાં સોનામાં સુગંધનો અનુભવ થાય છે.

‘હરિભાભાની એક દિવસની જિંદગી’ તળગામના વૃદ્ધમાનસની પારિવારિક ચિંતાનો લાગણીછલકતો આલેખ છે. યુવાન દીકરાની વ્યવસાયવિષયક અને પુખ્ત દીકરીની લગ્નવિષયક જવાબદારી – પોલીસખાતામાંથી વફાદારીનું ઇનામ મેળવીને નિવૃત્ત થયેલા – હરિભાભાની ચિંતાનો વિષય છે. અગવડો વચ્ચે આશાનો તંતુ જીવતો રાખતા હરિભાભાની મનોસ્થિતિ ચિત્તભ્રમનો અહેસાસ કરાવે છે. રેલવેસ્ટેશનનું, વાસ્તવિકતાથી ખીચોખીચ જગત અને હેડમાસ્તર એવા મોટા દીકરાની ‘સ્વ’કેન્દ્રી હિતચિંતા તેમાં રંગ પૂરે છે. પાણીની તરસ અહીં પાણી પૂરતી ક્યાં સીમિત રહી છે ! સુકાતા ઝાડને પાણી સીંચવાનો જાણે કોઈ અર્થ જ નથી ! – હરિભાભા આ ક્યાં જાણે છે ! સાદા માણસનું, નૈતિકતાના તાણાવાણાથી વણાતું-ચુંથાતું સાચું મનોગત લાંબીટૂંકી વાર્તાનું નિમિત્ત બન્યું છે. તરલ અને જીવંત દૃશ્યાંકનોથી ગામડું પ્રત્યક્ષ થયું છે.

ગરીબી ને ભૂખમરામાં યે જીવતું-જાગતું ગામડું ‘સામા કાંઠાની વસ્તી’નાં પાત્રોથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. બુધીરામ, માધો, ભીખુ, દલિયો, નારસંગ આદિનું ભાવવિશ્વ તપાસો. થાળામાં વખત સુકાઈ જાય એવી દુષ્કાળની સ્થિતિમાંયે પરિસ્થિતિનો સામનો કરતાં આ પાત્રોની જિજીવિષા ને એ માટેની રોજગારીની ભૂખ જે પ્રકારે અહીં આલેખાઈ છે એ વાર્તાનું વિત્ત બની રહી છે. આરંભથી અંત સુધી આવતા તરસી, કોરી, કાંઠો તૂટેલી ભૂંભલીના સંદર્ભો વાર્તાના ભાવજગતને પોષક બન્યા છે. પાત્રોની તળ બોલીની ખારાશમાં પ્રગટતી મીઠાશ આત્મીયતાની સૂચક છે. હાડપિંજર થવાના સમાને ઠેલતાં ઢોર જ નહીં, માનવસમૂહ પણ પાણીને બદલે લૂના ઘૂંટડા ભરીને જીવી રહ્યો છે. એવા સમયે, ગામને જોડતી સડકનું

કામ શરૂ થતાં ગામમાં ખુશીનો જે જુવાળ આવે છે તે જુઓ : ‘બધાના મોઢે રાજીપાની તડકી ચમકતી હતી... આજુબાજુ આવળ-બાવળનાં ફૂલ હસતાં હતાં... મનેખનું પૂર આવ્યું હતું... ત્રિકમ-પાવડા તો ખખડતા ખખડે, તગારાનો તોર તો કંઈક જુદો જ હતો... ખોદલવરીએ બધા આગળ હસવાનાં પતરાળાં પાથર્યાં... બધાનાં મોઢામાં આજે દાંત ફૂટ્યા હતા !’ – જ્યાં ‘કોઈ સૂકા દેવે પોતાના ચારેય હાથ આ ધરતી પર નવરા કર્યા’ હોય ત્યાં, કામ મળશે એ આશાનું કિરણ રોનક ફેલાવી જાય છે; પણ યંત્રયુગના પ્રતીકસમું રાક્ષસી મશીન શ્રમજીવીઓની રોજીરોટી પરનો પ્રહાર બની વિઘાતક અસર વર્તાવે છે. ત્યારે, ફરી ‘વી. વી. (બ્રાન્ડ)...’નો ધૂડો ને તેની અવદશાનાં નિમિત્તો સ્મૃતિ પર તરવરવા લાગે છે. સત્ય એ છે કે, ‘ધમણ માથે વીચાયેલી બિલાડીને ક્યાંથી ખબર હોય કે ધમણ વાસી હવા વધારે દિ’ નો હંધરે.’ નંદવાયેલી ઢોચકીમાંથી તરસ છીપાવનારું જળ નહીં, ધૂળ-તણખલાં જ ખરે એ ખરું વાસ્તવ. કારુણ્યને હળવાશથી પ્રયોજવાની સર્જકની આવડત અહીં વાર્તાનો વિશેષ બને છે.

‘અંતિમ છાયા’ વૃદ્ધદંપતીની મનોવેદનાને આલેખે છે. બધી મૂડી ખર્ચીને દીકરાને અમેરિકા સ્થાયી કરેલો. પોતાના એકમાત્ર આધારરૂપ આ પુત્ર વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટરની કારમી ઘટનામાં મૃત્યુ પામ્યો છે. એ હકીકત ડોસો-ડોસી બંને જાણતાં હોવા છતાં એકબીજાંથી અજાણ બની પુત્રના મૃત્યુની વાતને છુપાવવા જે મથામણ આદરે છે એમાંથી વાર્તા નીપજી છે. ‘અનાસક્તિ યોગ’ તરફ વળવા માગતા દંપતીનો આસક્તિયોગ એમના ક્રિયા-કલાપોથી સતત વ્યક્ત થતો રહે છે. ડેડ ટેલિફોન, ૧૨મી સપ્ટે.નું છાપું કે બારીએ આવતું કબૂતર કલ્પન બની શકે તેટલાં સક્ષમ છે. ચિત્તભ્રમની સ્થિતિએ પહોંચેલાં ડોશીની મનોદશાની સામે સ્થિતપ્રજ્ઞનો આભાસ ઊભો કરવા માગતા ડોસાની મનોવ્યથા વેધકતાથી આલેખાઈ છે. તો, છતે દીકરે ‘ઘરડાંખખ એકલાં’ વૃદ્ધ દંપતીનું બીજું ચિત્ર ‘તળ’ વાર્તામાંથી મળે છે. ‘સેઝ’ને નિમિત્તે બાપાને જમીન વેચી દેવા સમજાવવા શહેરથી દીકરો આવ્યો છે. પણ ‘કણબીનું છોરું કટકો જમીન પર કદી ભૂખ્યું નો’રે’માં દંઢપણે માનતા ડોસા જમીન નહીં વેચવાના મતના છે. ‘ખેતીમાં નહીં નભે

તો બેઉં મા’ણા શેઠે ખાડો ખોદી જીવતા સમાધિ’ લઈશું – એવી મક્કમતાવાળા ડોસા ભાળી ગયા છે કે – ‘દીકરાની ભીડ પોતાના ખેતરમાં ક્યાંક છોડું શોધી રહી છે.’ ઢીલા પડતા ડોસાને ડોસી હિંમત બક્ષે છે : ‘સવારે ઘસીને ના પાડી ઘો. ભલે હાલતીનો થાય.’ પણ ડોસામાં, સેઝ નિમિત્તે જમીન ઝૂંટવાઈ જવાનો ભય દીકરાએ ઘાલી દીધો છે. જમીન સાથેનો સંબંધ સ્મૃતિ-સાહચર્યોથી જીવતો થતો રહે છે. પણ અંતે, ‘મનને વળી પેટના જણ્યાથી વધુ લાડ કેવાં ?’ - નો સમાધાનકારી માર્ગ શોધતા ડોસા દીકરાના હિત ખાતર રસ્તો ખોળી કાઢે છે : ‘જા, તું તારે ગાડારસ્તે વિમાનો ઉતારજે.’ – ત્યારે આશ્ચર્ય અને અહોભાવથી છલકાતો દીકરો ઉપકાર કરવા તત્પર થાય છે, પણ ડોસાને એની ક્યાં પડી છે ! લેખકે ભાષા પાસે સારું કામ લીધું છે. કહેવાનું નહીં કહીને ઘણું સૂચવી દીધું છે.

‘વસ્તુસ્થિતિ’ વાર્તાનાં પાત્રોની ભાષા ચિંતા, થાક, હતાશા ને નિષ્ફળતાને અંતે ચીડ, નફરત, રોષ ને તિરસ્કારયુક્ત બનતી પરિવારના પોતાના સાથે પારકાની જેમ વર્તાવ કરતી જણાય તેનું એકમાત્ર કારણ ઉંમર વટાવી ગયેલી પુત્રી (નાયિકા)નું ક્યાંય ન ગોઠવાવું છે. ‘કંઠાળાનો કમોસમી વરસાદ’ ઘર આખામાં વરસતો રહે છે સતત – કોઈની હાજરીમાં પણ ! પૂતળા જેવા પપ્પા સામે વાઘણ જેવી માના લોહીઉકાળા દીકરીને ઠેકાણે પાડવાની ચિંતાને કારણે છે : ‘કેલેન્ડરનાં પાનાં જેવા’ નાયિકાના દિવસો છેલ્લાં દસેક વર્ષથી તો યાંત્રિકતાથી ઢોળાઈ રહ્યા છે, નિરસ એવા ‘જોવા’ આવતા ‘નરોત્તમો’ સામે ! અંતે, કોઈ મુરતિયાની ‘હા’થી પરિવારને હાશકારો થાય એવે સમે નાયિકાની મક્કમ એવી ‘ના’ નવી દિશાની આંગળી ઝાલે છે. નાયિકાનો ‘સ્વ’તંત્ર એવો અંતિમ નિર્ણય પારિવારિક તંગદિલી વિશે થોડું સૂચવી ઝાઝું વિચારવાનો પૂરો અવકાશ આપે છે. સંકુલ કથાનકમાં વીંટળાઈને આવતા કથનાત્મક ગદ્યની સાંકેતિકતા ય ઘણું સૂચવી આપે છે.

દલિત સંવેદનની બે વાર્તાઓમાંની એક, ‘અલગ’માં દલિત યુવતીને પરણતા બ્રાહ્મણ યુવક સાથેનો ઘરના સભ્યોનો અછૂત-વ્યવહાર યુવકના તૂટતા ભાવસંબંધની વેદનાને સર્જકીય સ્પર્શ આપે છે. તો, બીજી ‘દાણાપાણી’માં બેન્ડવાજાંના આગમને ઢોલીના ઢોલ ઢીલા

પડ્યાની જાણીતી વેદના જાણીતી રીતે વાર્તા રૂપે રજૂ થઈ છે. ‘અખેપાતર એવાં કળ’ પણ કલાકાર એવા બીજલ ઢોલીને કોરાણે મેલી બેન્ડવાજાંને રવાડે ચડે ત્યારે ‘કઠણાઈની કાબરને ઓધાન યા’-નો ભાવ જન્મે. જીબાપુની આખી બોલી ભાષાની સામે બીજલની દયામણી વાણીનો વરતારો ધીમેધીમે અંત તરફ દોરી જાય ને પ્રારંભે સંકેતાયેલું, અંતે થવાનું જ થાય. બીડીનો રાતો તિખારો ચણોઠીની જેમ અધરાતે વલવલતો રહે. માવતર સમા ‘કળ’ પાહેથી ‘ત્રણ ટકાના ઢોલી’ને ‘ઠોયાવેડા’ જેવા શબ્દોની ‘વધામણી’થી બીજલનો જીવ ‘હોલાવા’ લાગે. ને ‘ડેલી બહારનું અધારું વાટે ઊભું’ જણાય. ‘કળ’ને લીધે ‘રોટલો રળી’ ખાતા બીજલને ‘દાણાપાણી’ના ફાંફા પડે એવી વસ્તુનું ગુંફન જ વાર્તાનું વાતાવરણ રચી આપે છે.

‘વાત તો એટલી જ કે -’ એ વાર્તા ભણતરભૂખ્યા બાળમજૂરની અતૃપ્ત ઝંખનાની કરુણતા આલેખે છે. ચાની

કીટલીએ જુદાંજુદાં નામોથી સંબોધાતા બાળનાયકની બાહ્ય તેમ આંતરિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાની છબિ ભાવકચિત્ત પર ઝિલાતી રહે છે. યુનિવર્સિટી સામેની ચાની કીટલીના બાળમજૂર ટેણીની, કચરાપેટીમાંથી મળેલી ફેમ વિનાની સ્લેટ પર અક્ષર પાડવાની - ભણવાની તાલાવેલી સામે સંવેદનશૂન્ય વિશ્વ મૂકી આપી, ટેણીની ઠીંગરાતી ઇચ્છાઓને લેખકે સાંકેતિક રીતે ઉઠાવ આપ્યો છે. અંતમાં એ સ્લેટ પર સૂચિત ચા-કોફીના ભાવ ટેણીના જીવનની સ્થગિતતાનું સૂચન બની રહે છે.

મોટા ભાગની વાર્તામાંથી કથનશૈલીનાં, બોલીવિશેષે / વર્ણનવિશેષે અનેક દષ્ટાંતો મળી આવે. ભાતીગળ તળને તાકતી ને માનવમનને તાગતી વાર્તાઓમાં ઊપસતો ગ્રામપરિવેશ ચૈતન્યભર જીવનના ખાલીપાને પણ ચીંધી આપે છે. ધ્વનિગર્ભ અર્થસંકેતોવાળી આ વાર્તાઓ લાંબા કાળ સુધી ટકનારા સર્જકબળથી લખાઈ છે એવું મારું માનવું છે; તમારું ?!

આ લે, વાર્તા ! : ગુણવંત વ્યાસ

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૫૨, રૂ. ૧૨૦

વ્યંજક અર્થવ્યાપ સિદ્ધ થયો છે

દલા નાયક

સાહિત્યનો માત્ર કલા તરીકે અભ્યાસ શક્ય નથી કેમકે સાહિત્ય વાસ્તવિક સૃષ્ટિથી ભિન્ન હોવા છતાં તે જીવનથી અવિચ્છિન્ન છે. સમાજના વ્યવહારોનું નિયંત્રણ અનેક પ્રકારની વિચારધારાઓ અને અન્ય સાંપ્રત પરિબળો દ્વારા થતું હોય છે. આ દષ્ટિએ નારીસ્વાતંત્ર્ય, દલિતસંવેદન, બદલાતો જતો ગ્રામસમાજ, પરિવર્તિત થતું જીવન અને મૂલ્યો, વિજાણુ દશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોની મનુષ્યજીવન પર થતી અસર વગેરે આ સંગ્રહની રચનાઓમાં પ્રતિબિંબિત થયાં છે પણ તે વાર્તાકલાની શરતે.

‘આ, લે વાર્તા’ કહીને ગુણવંત વ્યાસે આપણા હાથમાં અઢાર વાર્તાઓ ધરી દીધી છે. એમાંથી બાર જેટલી

વાસ્તવમાંથી એક કલાત્મક વૈકલ્પિક વિશ્વ સર્જતી કૃતિઓ આપીને તેમણે સાંપ્રત વાર્તાકારોમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું છે. વાર્તાકારને રસાનંદ સંપાદવવાની સાથે જ કંઈક કહેવું પણ છે તેથી એમાંથી જીવન વિશેનું ચિંતન ધ્વનિત થતું રહે છે. સંગ્રહની મોટા ભાગની વાર્તાઓ મનોવાસ્તવકેન્દ્રિત હોઈ ઉચિત રીતે જ પ્રથમ પુરુષકથન કેન્દ્રનો પ્રયોગ ઘણી કૃતિઓમાં જોવા મળે છે. આ સાથે અહીં ત્રીજો પુરુષકથન કેન્દ્ર, કથન, વર્ણન, સન્નિધીકરણ જેવી રચનાપ્રયુક્તિઓ પણ યોજાઈ છે.

સંગ્રહની ‘હીચકો’ વાર્તા એક નોંધપાત્ર રચના છે. વાર્તાનો નાયક ઓફિસેથી જતાં આવતાં કોસિંગ આગળ

ઊભા રહેતાં ઈશાન ખૂણાના ફ્લેટના બીજા માળની બાલ્કનીમાં હીંચકા પર હીંચકતા એક દંપતીને રોજ જુએ છે. આટલી અમથી ઘટના આ વાર્તાનું નિમિત્ત બને છે. હીંચકે જૂલતાં દંપતીને જોવાનું નાયકને વળગણ થઈ ગયું હતું. એક દિવસ તેને બાલ્કનીમાં જૂલો કે જૂલનાર કોઈ દેખાતું નથી પણ જોવા મળે છે “House on rent”નું પાટિયું. જૂલાનું દશ્ય વિલીન થઈ જતાં નાયક ઢીલોઢસ થઈ ઘરે જાય છે તો તે પુત્રીની ડ્રોઈંગબુકમાં આકાર લેતો હીંચકો જુએ છે અને તે વિચારે છે કે આવતા મહિને મળનાર ઇજાકામાંથી તે રશ્મિને જૂલો અપાવશે, એટલામાં જ પત્ની નાયકના હાથમાં મકાનવેરાનો પત્ર આપે છે ત્યારે તે બોલી ઊઠે છે : “થઈ રહેશે. આવતા મહિને ઇજાકો છૂટે જ છે ને ?” અહીં મધ્યમ વર્ગના માનવીના જીવનની વાસ્તવિકતા અસરકારક રીતે વ્યંજિત થઈ છે. રોજ નોકરીએ જવું, કોસિંગ આગળ ઊભા રહેવું, પત્નીએ આપેલી ઘરની ચીજોની યાદીનું સ્મરણ કરવું અને આ બધાં વચ્ચે હીંચકે જૂલતા દંપતીનું મનોરમ્ય દશ્ય નાયકના મનઃસંચલનો રૂપે જ નિરૂપાયું છે. નાયકની રોજબરોજની એકવિધ જિંદગીમાં હીંચકે જૂલતા દંપતીનું દશ્ય અવનવી કલ્પનાના રંગ પૂરે છે. જૂલે જૂલતા દંપતીમાં તે પોતાને અને પત્નીને જુએ છે અને રોમરોમ મલકી રહે છે. નાયકચિત્તમાં આ દંપતીનું અવિરત જૂલતું ચિત્ર એવું તો અંકાઈ ગયું કે તે મનોમન કહે છે : “સનાતન જૂલતા જૂલાએ મને ડોલાવી દીધો. એના જૂલવાથી જાણે ચૈતન્ય જૂલી રહ્યું છે. એના જૂલવા સાથે ઉત્તર દક્ષિણના બે ધ્રુવો જોડાઈ રહ્યા છે...” આ હીંચકાના દશ્યની સંનિધિમાં ટ્રેનમાં રડતા બાળકને શાંત કરવા બાંધેલા હીંચકાનું ચિત્ર મુકાયું છે. આ બે દશ્યોનું સન્નિધીકરણ વાસ્તવ, કલ્પના અને વાસ્તવ એવી વિશિષ્ટ ભાત રચે છે અને હીંચકાનું પ્રતીક અનેક અર્થવર્તુળો રચે છે.

‘ચહેરાનું ઘરેણું’ વાર્તામાં પુરુષની મર્દાનગીની ઓળખ એની મૂછ જ છે એવી પારંપારિક માન્યતાને હળવી ચાલે વાર્તારૂપ આપ્યું છે. ઉંમર વધતાં માથાના વાળને તો કાળા કરી શકાય પણ મૂછમાં દેખાતા ધોળા વાળ નાયકને મૂંઝવે છે. તે મૂછ કાઢી નાખવાનો વિચાર કરે છે પણ એ માટે પત્નીનો સખ્ત વિરોધ હતો. પત્ની દાદા, વડદાદા, શિવાજી, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, કાઠિયાવાડી

બહારવટિયા વગેરેનું શૌર્ય મૂછમાં જ હતું એવું ભારપૂર્વક કહે છે. વધતી ઉંમરનો ઢંઢેરો પીટતી, ન ગમતી સફેદીથી શોભતી મૂછ નાયકને ‘કાકા’નું સંબોધન આપે છે પણ ઓફિસમાં ‘સિનિયર’ની પદવી અપાવે છે ! નાયકને દિલ્હી ટ્રેનિંગમાં મોકલવામાં આવે છે ત્યાં હોટલમાં મૂછના વિચારમાં ને વિચારમાં હોઠ પર રેઝર ફરતું રહે છે અને બેઝીનમાં વેરવિખેર પડેલી મૂછમાં તેને બાપાનો પીંખાયેલો કાબરચીતરો ચહેરો તથા પત્નીનું સોગિયું મોં દેખાય છે. વાર્તાના આ ચિત્રાત્મક અંતની વ્યંજના હાસ્ય પ્રેરે છે. આ વાર્તામાં વધતી ઉંમરને ઢાંકવાની મથામણ કરતા નાયકનું મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્રણ થયું છે.

અહીં પ્રૌઢોના મનોગતને વાચા આપતી અન્ય બે વાર્તાઓ પણ રસપ્રદ છે તે ‘પડછાયાની પળો’ અને ‘પ્રતીક્ષા.’ ‘પડછાયાની પળો’ વાર્તામાં મનહરલાલ ટી. વી.ના સમય પ્રમાણે ઘરની ઘડિયાળોના કાંટા ફેરવ્યા કરે છે. જુદો જુદો સમય દર્શાવતી ઘડિયાળોને લીધે તેઓ સમય વિશે સાશંક રહ્યા કરે છે. સમયની આવી અતંત્રતાથી તેઓ અકળાય છે. તેમને દેશ આખાની ઘડિયાળોને એકટાઈમે કરી આવવાનું ઝનૂન ચડે છે. બીજી જ ક્ષણે તેઓ શાંત થાય છે. સમયના વળગણથી મુક્ત થવા તેઓ ઘરની બહાર નીકળી જાય છે, પણ તેઓ પાછા ફરે છે અને ટી.વી. ચાલુ કરે છે. ટી.વી.ના એક ખૂણે ડિઝિટલ અંકો ૧૧:૦૪નો સમય બતાવતા હતા અને તેમનાથી સહસ્રા લોલકઘડી તરફ જોવાઈ જાય છે. લોલક બંધ હતું ! અહીં ઘડિયાળનો પ્રતીક તરીકેનો પ્રયોગ જગતની પરિવર્તનશીલતા સૂચિત કરે છે. સમયચિતવન સાથે આ વાર્તા નિવૃત્ત માનવીની મનઃસ્થિતિનો નિર્દેશ પણ કરે છે. કશું જ કરવાનું ન હોવાથી મનહરલાલને સમય વળગે છે !

આ સંગ્રહમાં દલિત સંવેદનાને વ્યક્ત કરતી ત્રણ વાર્તાઓ છે : ‘વિકલ્પ’, ‘કેવટદર્શન’ અને ‘ઝાકળભીનું સવાર.’ આ ત્રણ વાર્તાઓની સંવેદનતરાહો અને મુદ્દાઓ જુદી જુદી છે. ‘વિકલ્પ’ વાર્તામાં એક દલિત યુવાનના આત્મસંમાનને વાર્તારૂપ મળ્યું છે. ગામની પ્રાથમિક શાળામાં નિયુક્તિ થતાં દલિત યુવક બાધર આચાર્યને મળવા જાય છે, ત્યારે તેમની પંડ્યા અટક વાંચીને પ્રથમ તો તે અટકી જાય છે, પણ પછી આત્મવિશ્વાસ મેળવી

સાંકળ ખખડાવે છે. પંડ્યાસાહેબ “જે હોય તે, અંદર ચાલ્યા આવો” એમ કહે છે. આમ બાધર અને પંડ્યાસાહેબની મુલાકાતથી વાર્તા ખૂલતી જાય છે. પંડ્યાસાહેબનાં વાક્યો અને બાધરની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાથી બંનેનાં વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થતાં રહે છે. પોતે પીઠ બ્રાહ્મણ આચાર્યના પૂજના ઓરડા સુધી પહોંચે છે તેથી બાધર માફી માગે છે ત્યારે પંડ્યાસાહેબ તેને ‘પરમારસાહેબ’ શબ્દોથી સંબોધે છે. પોતાની આવી ઓળખ બાધરને અજાણી લાગે છે. અનુભવોથી પીઠ થયેલા પંડ્યાસાહેબનો તેને પરિચય થતો જાય છે. તેઓ પોતે આભડછેટમાં માનતા નથી એમ કહી સલાહ આપે છે : “પણ દુનિયા આ નહીં સમજે. આથી જીવવાના જોગડા કરી લેવા સારા” (પૃ. ૪૮) આ પછી ગોરાણી આવતાં તેમણે બાધરની ઓળખ આપતાં કહ્યું કે, “લક્ષ્મી, આ આપણી નિશાળમાં આવેલા નવા માસ્તરસાહેબ બહાદુરસિંહજી.” આ સાંભળી બાધર મૂઠ થઈ જાય છે. ગોરાણીના માતૃભાવથી તે જિતાય છે પણ રાત્રે તેને ઊંઘ આવતી નથી. મોરપિચ્છ ખોસીને ફરતા કાગડાની અવદશા અને સિંહનું ચામડું ઓઢીને ફરતા ગર્દભનો અંજામ તેને યાદ આવે છે. ખૂબ મનોમંથન પછી તે સવારે પોતાનો સામાન લઈને ઓસરીનાં પગથિયાં ઊતરી સ્વજનોનાં ઝૂંપડાં તરફ ચાલવા માંડે છે ત્યારે તેને પંડ્યાસાહેબનો “નષ્ટો મોહ:...” શ્લોક સંભળાય છે અને કથક લખે છે : “ઉગમણે સૂર્યનું પહેલું કિરણ ફૂટ્યું હતું” પંડ્યાસાહેબનો શ્લોક અને અંતનું વિધાન દલિતોના ભાવિની વ્યંજના કરે છે. અહીં બાધરના સ્વમાનનો ઉચિત પરિપ્રેક્ષ્ય રચી સહેજ પણ બોલકા થયા વિના વાર્તાકારે ઈચ્છિતને પ્રગટાવ્યું છે.

‘કેવટદર્શન’ વાર્તામાં મૃત ઢોરને ચીરીને ચામડું, માંસ વગેરે છૂટું પાડતા દલિતોના ચિત્ર સામે ડૉક્ટરી ભણતો કથાનાયક માનવશબનું ડિસેક્શન જુએ છે એ ચિત્ર મૂકીને વાર્તાકારે દલિત અને ડૉક્ટરને સમાન સ્તરે મૂકી આપ્યા છે. શબનું ડિસેક્શન જોતાં કથાનાયકની આંખો ભગરીનું ડિસાફિંગરમેન્ટ કરતા સોમલાને જ જોતી હતી. બપોરે તે મેસ પર ખાવા ન જતાં એમ જ બેસી રહે છે. તેને દુલાકાગની ભજનની પંક્તિઓ હવે વધુ સારી રીતે સમજાય છે :

“નાઈની કદી નાઈ લે નહીં, આપણે ધંધા ભાઈજી...

કાગ, લે નહીં ખારવાની ખારવો ઉતરાઈ..

પગ મને ધોવા ઘો રઘુરાયજી...”

પ્રાપ્તકર્મ કરવામાં હલકું કે ઊંચું એવો ભેદ હોઈ શકે નહીં એવો ધ્વનિ જગાડતી આ વાર્તા દલિતોને થતા અન્યાય તરફ ઈંગિત કરે છે.

‘ઝાકળભીનું સવાર’ વાર્તામાં પણ આભડછેટની જ વાત છે. અહીં અજાણતાં જ બ્રાહ્મણને સ્પર્શી જતાં ગાળો અને મારથી અપમાનિત થતા મોતીના જીવનની કથા છે. નવપરિણીત મોતી અને એની વહુ મસ્તીમાં વાડીએથી પાછા વળતાં, જાજરુ કરવા બેઠેલા રામશંકરને અથડાઈ જાય છે અને રામશંકર તેને ગંદી ગાળો બોલતો, મારતો ઢસડીને લઈ જાય છે. આ ઘટના પછી મોતી બીજે જ દિવસે ગામ છોડી અમદાવાદ જતો રહે છે અને અહીં તે કાપડના વેપારમાં ખૂબ કમાઈને મોતીશેઠ બની જાય છે. તેને વતન યાદ આવે છે પણ પેલું અપમાન ભુલાતું નથી. તે અપમાનનો બદલો જુદી જ રીતે લે છે. ગામનાં વિકાસકાર્યો જેવાં કે પંચાયતને નવું મકાન, શાળાના ઓરડા, રસ્તા-લાઈટોની સુવિધા વગેરેમાં મદદ કરે છે અને સહુ એને ‘મોતીભાઈ’નું સન્માન આપે છે. ગામમાં હેન્ડપમ્પ મૂકવાનો હોય છે ત્યારે સહુને મોતીભાઈ યાદ આવે છે. સહુને મોતીભાઈ માટે માન થાય છે પણ સવર્ણોનું દલિતો તરફનું વલણ બદલાતું નથી એ નિરૂપવા વાર્તાનો થોડો પ્રસ્તાર થયો છે. મોતી પોતાના દીકરાના લગ્નનું આમંત્રણ સહુને આપે છે. બધાંને લગ્નમાં જવું છે પણ એકબીજાથી નજર ચોરે છે અને કોઈ ને કોઈ કારણ આગળ ધરી બધાં લગ્નમાં જાય છે. મોતી આથી સંતોષ પામે છે. આ વાર્તામાં દલિતો તરફના અન્યાયની વાત તો છે જ પણ સાથે માનવસ્વભાવની લાક્ષણિકતાનું વાસ્તવિક ચિત્ર પણ મળે છે.

‘બૂટ’ વાર્તામાં પુત્રે આપેલા નવા બૂટની આસપાસ મૂળજીનું સંવેદન વણાયું છે. અભાવમાં જીવતા મૂળજી માટે દીકરો શહેરમાંથી બૂટ લાવ્યો છે. નવા બૂટનો આનંદ અને ઉત્તેજના વાર્તામાં અસરકારક રીતે ઊપસ્યાં છે. નવા બૂટ બગડી ન જાય એની કાળજી, બુધવારે બધું બેવડાય એમ માની બૂટ બુધવારે જ પહેરવાનો નિર્ણય, બૂટ પહેરતાં પહેલાં પગ ઘસી-ઘસીને ધોવા, નવા વર્ષે નવા બૂટ પહેરીને

ગામમાં નીકળવાની તાલાવેલી, પોતાના બૂટ જોઈ સહુ તેની ઈર્ષ્યા કરશે એવી એની કલ્પના - વગેરે મૂળજીના નાના નાના વર્તન અને વિચારોમાં પાત્રમાનસ આબાદ ઉપસાવ્યું છે. મૂળજીનું આવું વર્તન ભાવકને રમૂજ પ્રેરે પણ “આવું જ થાય” એવો ભાવ પણ જાગે. પોતાના નવા બૂટ કોઈ જુએ, પ્રશંસા કરે એવું ઝંખતા મૂળજીના નવા બૂટની કોઈએ નોંધ પણ ન લીધી તેથી એનો ઉત્સાહ શમી જાય છે. વિચારમાં ને વિચારમાં ઘરે પાછા ફરતાં તેનો પગ છાણના પોદળા પર જઈ પડે છે અને તેનું મન ખાટું થઈ જાય છે. એ ઘરે પહોંચે છે ને એને જાણ થાય છે કે વાલજીને સર્વે ડંખ દીધો છે ત્યારે એ બૂટને ફંગોળીને મિત્રના ઘરમાં જાય છે. મિત્રને સર્પદંશ થતાં વાલજીનો નવા બૂટ માટેનો ઊતરી જતો મોહ બૂટને પ્રતીકસ્તરે મૂકી આપે છે. વાલજીનું મનોગત ઝીણવટભર્યું અને વાસ્તવિક છે.

‘સથવારો’ વાર્તામાં “અખંડ સૌભાગ્યવતી”ના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરીને ગૂંગળાતી ગંગાના મનોભાવને પ્રગટ કર્યો છે. “અખંડ સૌભાગ્યવતી”નો આશીર્વાદ સાચો પડે તો પોતાના મૃત્યુ પછી પતિનું કોણ એવી ચિંતા તેને દુઃખી કરે છે. સૌભાગ્યને અખંડિત રાખીને પાછલી જિંદગીમાં પતિ એકલો પડે એવો આશીર્વાદ એને મંજૂર નથી., “અખંડ સૌભાગ્યવતી”ના આશીર્વાદને અહીં નવું જ પરિમાણ સાંપડ્યું છે. એ દ્વારા ગંગાનો પતિ માટેનો પ્રેમ વ્યંજિત કર્યો છે.

‘ઉપરવાળો’ વાર્તામાં ‘ઉપરવાળો’ શબ્દના તિર્યક પ્રયોગથી વાર્તાકારે ઉપરવાળાની લીલા લીલયા વ્યક્ત કરી છે. પુત્રે લીધેલું નવું મકાન ફ્લેટ છે એવું જાણે છે ત્યારે માલજીભાઈ નિરાશ થાય છે. ફ્લેટના વાસ્તુમાં તેઓ કમને જાય છે. પુત્ર ગાડીમાં લેવા આવે છે ત્યારે ઊંચાં ઊંચાં બિલ્ડિંગો જોઈ તેઓ રાજીપો અનુભવતા નથી, પણ તેમને ૨૬મી જાન્યુઆરીનો ભૂકંપ જ યાદ આવે છે. પુત્ર તેમને ઈસ્કોન મંદિર જોવા લઈ જાય છે ત્યારે મંદિરની ઊંચાઈ જોઈ તેમને થાય છે, “ઉપરવાળા, તારી લીલા અપરંપાર છે.” આ પછી પુત્ર પોતાના દસમા માળના ફ્લેટની બાલ્કનીમાંથી માવજીભાઈને મંદિર બતાવે છે તો માવજીભાઈ આશ્ચર્યમાં મુકાઈ જાય છે અને બોલી ઊઠે છે : “ઓ મારા લાલજી તમો બાળરૂપ બની ગયા !

વિરાટમાંથી વામન થતાં કંઈ વાર જ નો લાગી.” અને મંદિર તરફ મલકાતાં જોઈ કહે છે : “આને ઉપરવાળો કહેવો કે નીચેવાળો ?” ‘ઉપરવાળો’ શબ્દનો લાક્ષણિક પ્રયોગ અને કાકુઓ રસપ્રદ છે. માનવમનની આવી લીલા રમતિયાળ શૈલીએ આસ્વાદ્ય બની છે.

‘પંખીલોક’ વાર્તા અન્ય વાર્તાઓમાં જુદી જ ભાત પાડે છે. ગદ્યમાં કાવ્યત્વનો અનુભવ કરાવતી આ વાર્તાનું સંવેદન પણ કાવ્યક્ષમ છે. નાનકડી દીકરી અવનિ કથાનાયકને ઊંઘમાંથી જગાડવા એના કાનમાં ટહુકે, કાન ખેંચે, મુલાયમ પીંછાનો સ્પર્શ કરે અને નાયક જાગે ત્યારે સામે જ પંખિણી સમી મંદ મંદ હસતી અવનિને જુએ અને પાછો આંખો મીચી દે. આ પછી નાયક સ્વપ્નલોકમાં પહોંચી જાય છે. ત્યાં એ શું શું જુએ છે, અનુભવે છે એનું કાવ્યમય આલેખન એટલે ‘પંખીલોક’ વાર્તા. અહીં દ્વિરેફની ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તાનું સ્મરણ થાય. રસિકલાલ પરીખે ‘જમનાનું પૂર’ વાર્તાને ગદ્યકવિતા તરીકે ઓળખાવી છે તો આ ‘પંખીલોક’ વાર્તા પણ ગદ્યકવિતા જ છે. ‘જમનાનું પૂર’માં એક વ્યક્તિત્વવાદી સ્ત્રીના સંવેદનની પ્રતીકાત્મક કથા છે. અહીં ‘પંખીલોક’ વાર્તામાં પિતા-પુત્રીનો મુલાયમ પીંછા જેવો પ્રેમ કાવ્યમય ગદ્યમાં વ્યક્ત થયો છે.

આ ઉપરાંત ‘વરતારો’, ‘જન્મોત્સવ’, ‘કન્યાદાન’, ‘હજુ હું જીવું છું’, ‘ટૂ કોપી’, ‘પગલી’, ‘આ, લે વાર્તા’ જેવી સરેરાશ વાર્તાઓ છે જેમાં ક્યાંક ‘મુખરતા, કૃત્રિમ નાટ્યાત્મકતા, સ્થૂળ ચમત્કૃતિ, સામાજિકતાનું સીધું સપાટ આલેખન જોવા મળે છે. પરંતુ સંગ્રહની મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં જીવનની સન્નિકટ રહીને વાર્તાકારે કલાનુભવ કરાવ્યો છે. વાર્તાકારની જીવનને જોવા-પરખવાની દષ્ટિ, મનુષ્યવ્યવહારનું ઝીણવટભર્યું નિરીક્ષણ, પાત્રોનું મનોવૈજ્ઞાનિક ચિત્રણ અહીં આસ્વાદ્ય રીતે રૂપાંતરિત થયાં છે. વાર્તાભાષામાં પણ સર્જકની શક્તિનો જ પરિચય થાય છે. તેમણે ટૂંકાં વાક્યોનાં સંયોજનો થકી તથા વાક્યોમાં પ્રાસ રચીને ગદ્યલય નિપજાવ્યો છે. અર્થાલંકારો, કલ્પન, પ્રતીક, વકોક્તિ જેવી વિશિષ્ટ ભાષાપ્રયુક્તિઓ પ્રયોજી અર્થવ્યાપ સિદ્ધ કર્યો છે. તેમણે ભાષાનો વ્યંજનાસ્તરે કરેલો પ્રયોગ વાર્તાઓને કલાકૃતિની ઓળખ આપે છે. આ વાર્તાઓ માટે ગુણવંત વ્યાસને અભિનંદન આપતાં કહી શકાય કે “લાવો બીજી વાર્તા !” □

કાન્તના પત્રો : સંપા. દર્શના ધોળકિયા

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૯. ડી. ૪૯૬, રૂ. ૨૧૫

ઉત્તમ પત્રસંપાદા, મધ્યમ સંપાદન

કિશોર વ્યાસ

મંથનકાળના એક ઉત્તમ કવિની સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક અને સામાજિક મથામણો આ પત્રોમાં વ્યક્ત થઈ છે. કાન્તના આ પત્રો મનુષ્યસ્વભાવને, જીવનપીડાઓને પ્રગટ કરનારા તેમ સાક્ષરયુગની છબિ આંકી આપનારા છે.

આ અગાઉ બલવંતરાયે સંપાદિત કરેલા કાન્તમાલામાં ખરેખર તો અંગ્રેજીમાં લખાયેલા ને ગુજરાતીમાં અનૂદિત કરીને મુકાયેલા ૧૪૪ પત્રો પ્રકાશિત થયા છે. સંબોધન વિનાના આ પત્રો કોને-ક્યારે લખાયા છે એવું આપણે કેવળ અનુમાન કરવાનું રહે છે. પ્રસ્થાન (ઈ. સ. ૧૯૨૪, અંક ૨)માં ૬૪ પત્રોનું પ્રકાશન થયું છે. 'વીણા'ના વાર્ષિક અંક (૧૯૨૭)માં કુલ ૧૮ પત્રો પ્રકાશિત થયા છે. કાન્ત-શતાબ્દી નિમિત્તે પ્રકાશિત ગ્રંથ (૧૯૬૭)માં ૮ પત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે. આ ઉપરાંત મુનિકુમાર ભટ્ટ સંપાદિત પત્રોનો અહીં ઉલ્લેખ કરેલો છે પણ સંપાદક દર્શના ધોળકિયા એ પત્રોને જોઈ શક્યાં નથી. પલ્લવી ભટ્ટ સંપાદિત 'કવિ કાન્તનું સાહિત્ય' પુસ્તકમાં કાન્તના પત્રો હતા એને પણ સંપાદક અહીં આમેજ કરી શક્યાં નથી ! એ પત્રો જો પરિશિષ્ટમાં પણ દાખલ થઈ શક્યા હોત તો કાન્તના આ છૂટાછવાયા તમામ પત્રો એક જ ગ્રંથમાં આપણને મળી શકત. આટઆટલા પત્રોના ગ્રંથપ્રકાશનથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે સામગ્રીનાં સતત પુનરાવર્તનો ટાળવાની એક મહત્ત્વની અભ્યાસશિસ્ત આપણા હાથમાં આવી નથી.

કાન્તના પત્રસાહિત્યની આ વિપુલતા જોઈ, બલવંતરાયે કહેલું એની સાથે આપણે પણ સંમત થઈએ કે : 'મણિશંકરનું જીવન એમના પત્રોમાં છે.' જોકે અહીં મુકાયેલા કેટલાક પત્રો એની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરે એવા

નથી. જેમાં સ્થૂળ અને કોરી વિગતો માત્ર હોય એવા પત્રોને ગાળીચાળી નાખવા જોઈએ. જેમકે અહીં ૨૯-૫-૧૮૧૨નો પત્ર, (પૃ. ૩૬૭) ૧૨-૫-૧૮૧૭નો પત્ર (પૃ. ૪૦૬) વગેરે.

કાન્તના આ પત્રોમાંની કવિતાવિષયક ચર્ચા કાન્તની કવિતાદષ્ટિ અને સર્જકતાને પ્રગટ કરી આપનારી છે. બલવંતરાય સાથે ચાલેલી આ ચર્ચાઓમાં ગોવર્ધનરામની સ્નેહમુદ્રા જેવી કૃતિ વિશે નિખાલસ અભિપ્રાય છે તો એ સમયની ગુજરાતી કવિતાની આકરી સમીક્ષા પણ છે. પોતાની રચનાઓ વિશે વાત કરવામાં કાન્ત એટલી લઘુતા અનુભવે છે કે આજના જમાનામાં તો એને નવાઈ જ કહેવી પડે ! રચનાના લંબાણ બાબતે મૂંઝાતા કાન્ત બલવંતરાયને એક પત્રમાં કહે છે : 'મ્હને એક કુટેવ પડી છે કે મારી કૃતિઓ જન્મે પછી થોડા દિવસ સુધી તેમને હું (ઘટે તે કરતાં) ઓછી મૂલવું છું. (પૃ. ૨). તો ક્યારેક કાવ્યસર્જને આપેલી શ્રદ્ધાને પ્રગટ કરતાં તેઓ લખે છે કે : 'મ્હારું કાવ્ય હજી પૂરું થયું નથી. એ કાવ્ય આપણી ભાષામાં વિશિષ્ટ થશે. પણ મને શંકા (પણ) રહે છે જે એ પ્રથમ પંક્તિનું નહીં ગણાય. મ્હારી શક્તિ જરા બૂઠી પડી ગઈ છે અને મ્હારી કલ્પના(નું નિરૂપણ) તેજસ્વી કરવાને માટે મ્હારે મંથન કરવું પડે છે. (પૃ. ૩) આ કાવ્યો માટે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપવા બાબતે ઠાકોરને કહેતા કાન્ત આપણને સતત નવું શીખવા તત્પર વિદ્યાર્થી જેવા, તો ક્યારેક વળી આત્મશ્રદ્ધાના રણકાર વિનાના લાગે છે. તેઓ ઠાકોરને કહે છે : 'ત્હમારી રંક ટીકાઓ મને જોઈએ પણ છૂટક છૂટક (શબ્દો, કડીઓ આદિ ઉપર) નહીં. એ (કાવ્યની) કવિતા વિશે હું ઈચ્છું છું જે ત્હમારે સમગ્ર નિર્ણય લખી જણાવવો :

હું ઇચ્છું છું જે કલાકૃતિઓના વર્ગમાં ત્હમારે એનું સ્થાન નક્કી કરવું : વળી હું આગળ વધું છું કે ઊલટો પાછળ પડતો જાઉં છું, તે ય ત્હમારે ચોક્કસ કરવું પડશે. કેમ જે મ્હને ધાસ્તી રહે છે કે હું થોડાં વર્ષમાં તો કવિ મટી જવાનો' (પૃ. ૩) બાવીસ વર્ષની યુવાન વયે કાન્ત પોતાના સર્જન વિશે જે નિર્મમતાથી વાત કરે છે એ ધ્યાનાર્હ બને એમ છે. ઉત્તમ ખંડકાવ્યોનો કવિ ક્યારેક જાણે પોતાના કીર્તિસોપાન પર અહીં હસ્તાક્ષર કરતો હોય એવું લાગે છે. કાન્ત કહે છે : 'બલવંતે રમાને કેવળ નિર્માલ્ય ગણેલ છે પણ મને દુઃખ નથી લાગ્યું. બીજા માણસે પ્રશંસા પણ કરેલ. ખરા આવેશથી લખનાર માણસ બીજાના મત ઉપર બહુ આધાર નથી રાખતો. મને મારા હૃદય પર આસ્થા છે અને હું અવશ્ય માનું છું કે મારું નામ ગુજરાતી સાક્ષરમંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભૂંસાઈ નહીં જાય. આ વૃત્તિને હું Confidence (વિશ્વાસ) કહું છું. તે અભિમાનથી જુદી જ ચીજ છે.' જાત પ્રત્યેના આ વિશ્વાસને આગળ ધરીને તે કવિયજ્ઞને પામ્યા એમાં અભિમાન નથી એ યાદ રહે. ઊંડી અનુભૂતિ સર્જનનો પ્રાણ છે એમ કહેતા કાન્તે અસરકારક શૈલીમાં એક વિધાન આપ્યું છે કે : 'લખવાની ઇચ્છા હોય એ સારી વાત છે. માત્ર લખવાલાયક અનુભવ જોઈએ. વિશેષ અનુભવ વગર ભેદક લેખો લખાતા નથી.' (પૃ. ૨૧૮) કાન્ત એ સમયને ગુજરાતી કવિતાની બાલ્યાવસ્થા ગણાવે છે. આથી કવિતા લખવી કાન્તને મુશ્કેલ જણાતી હતી. અંગ્રેજી કવિતાના અભ્યાસને લીધે કવિતા-પરીક્ષણ માટેના અતિ કડક નિયમોનો પણ કાન્તને ખ્યાલ હતો. એ કસોટીની એરણ પર તપાસતા ગુજરાતી કવિતામાંથી બહુ જ થોડી રચનાઓને કાન્ત પસંદ કરતા હતા. 'ખરેખર, સંસ્કૃત કવિતાના પણ મોટા ભાગને કચરો જ ગણતો થયો છું અને હું ધારું છું કે પ્રેમાનંદ કંઈ કવિ નહીં, માત્ર પદ્ય જોડનારો હતો' (પૃ. ૪૪). અંગ્રેજી કવિતાને ઉત્તમ કોટિની માનવામાં ભૂલ નથી પણ સંસ્કૃત-ગુજરાતી કવિતા કે પ્રેમાનંદ જેવા કવિને ઊતરતી કોટીના ગણવામાં કાન્ત વિવેક દાખવી શકતા નથી. તેઓ એક પત્રમાં એવું કહેતા દેખાય છે કે 'આપણી ભોંયમાં એવી ઊંચાઈના બુદ્ધિમાનો નથી. આપણા કવિઓ મૂર્ખ અને વિવેચકો બદલર છે. (પૃ. ૪૬).

બીજા એક પત્રમાં પ્રેમાનંદને શેક્સપિયરની કલાનો ઘટાવનારા, દયારામને બાયરનથી ચઢિયાતો ગણાવનારા આપણા ગ્રેજ્યુએટોને મૂર્ખમાં ખપાવીને તે એવો અભિપ્રાય વહેતો કરે છે કે દયારામ બાયરનથી કે ડોન જોન્સથી વધુ વિષયી છે.(પૃ.૫૨) કાન્તના આવા અભિપ્રાયો ઉતાવળિયા અને એમની સાક્ષરપ્રતિભાને ઝાંખપ લગાડનારા છે. ઠાકોરને કવિતા માટે પ્રોત્સાહિત કરતા કાન્ત સંબોધનાત્મક શૈલીએ કહે છે કે : 'કવિતા કરવાનું ચાલુ રાખો મારા પરમ મિત્ર ! આ સમયે મને આપણી રાંક ભૂમિ માટે પહેલી કવિતા મળી છે.' આમ કહ્યા પછી કવિતાના અંતરંગની ચર્ચા હાથ ધરે છે ને ક્યાંક ઉત્તમ વસ્તુ જોતાં 'હવે હું તમને કવિ કહું' એવો હર્ષોદ્ગાર કાઢે છે પરંતુ મિત્રોની કવિતા બાબતે પણ તેઓ સ્વસ્થતાથી સમીક્ષા કરે છે. કલાપીએ કાન્ત પર મોકલેલાં કેટલાંક કાવ્યો સંદર્ભે ઠાકોર સાથે વાત કરતાં કાન્ત આ કાવ્યોની નજાકતને પ્રશંસે છે પણ એમાં દૂઝતાં હૈયાના ભાવો - નિરાશા અને નબળાઈઓને સ્ત્રૈણ કહે છે. પોતે કલાપીના 'રફ ટ્યૂટર' થવા તૈયારી દાખવતા નથી પણ કવિતા બાબતે કઠોર સત્ય પણ કહેવાનું આવશે તો એ કલાપીને કહેવાની તૈયારી દાખવે છે એમાં કાન્તની સાચી કાવ્યપ્રીતિનો અણસાર છે. કલાપીએ પણ સ્વીકાર્યું છે કે 'મ્હારું રુદન આપને વ્યવસ્થા વિનાનું લાગે છે એ બરાબર જ લાગે છે.' કાન્ત પોતાનાં કાવ્યો વિશે કલાપીનો મત માગે છે ત્યારે, 'આપનાં કાવ્યો વાંચી તેને માટે કાંઈ કહેવું એ મ્હારી શક્તિની બહારની વાત લાગે છે' એમ કહીને કલાપીએ કાન્તની કવિતાને દશાંગુલ ઊર્ધ્વ કહી દીધી હતી એ જાણીતી વાત છે. (જુઓ : કલાપીઘટના - સં. રમેશ શુક્લ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ૧૯૯૮) સાહિત્યમાં કલ્પના કરતાં વાસ્તવના નિરૂપણનો મહિમા કરતા કાન્ત ન્હાનાલાલ ને કલાપીનો ભેદ કરતાં ઇન્દુકુમાર વાંચીને અભિપ્રાય આપતાં જણાવે છે : 'અમને લાગે છે કે વર્તમાન ગુજરાતની સાંસારિક અને ઈતર જીવનની મુશ્કેલીઓ પર કવિ હજી થોડો જ પ્રકાશ નાખે છે. ચિત્રો ઘણાં ઉચ્ચ અને સુંદર આલેખે છે. જીવનસંબંધી પણ ઘણાં ગંભીર સત્યો આપે છે અને તોપણ વર્તમાન સમાજને દુઃખ ક્યાં છે, મુશ્કેલી ક્યાં આવે છે, વિરોધો કેવા ઊભા થાય છે વગેરે નજદીક રહીને તેમણે

જોયેલ નથી. અને તેટલા માટે ખરી મુશ્કેલીઓ ઉપર [તે] કંઈક અજવાળું પાડતા નથી. નવી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ બહુ સુંદર ખડી થાય છે, પણ તેમાં હાલના વખતના આપણા જીવનની સાથે સમભાવનું દર્શન થોડું છે. ગુજરાતના હૃદયને જેવો કલાપીએ સ્પર્શ કર્યો છે તેવો કવિ હજી કરી શક્યા નથી' (પૃ. ૩૬૦) પણ આમ કહ્યા પછી ન્હાનાલાલની સિદ્ધિને તેઓ અવગણતા નથી. એમના કવિવિશેષને બિરદાવતાં નોંધે છે : 'તેમને મતે કવિમાં કલાપીની સરલતા નથી; કલાપીનો પ્રસાદ પણ નથી. પણ કવિમાં કંઈ બીજું છે જે ગુજરાતમાં વિરલ છે.

‘મોં જે વાંચ્યું છે તે વાંચવાનો શ્રમ લે એવા આ દેશમાં થોડા છે.’ (પૃ. ૨૫૨) એમ કહેનારા કાન્તના પત્રોમાં સતત નામી-અનામી સર્જકો, ચિંતકોના વિચારો ઠલવાયા છે. સ્વીડનબોર્ગના વિચારોથી પ્રભાવિત કાન્તે આપણા ધર્મોનું સૂક્ષ્મ મૂલ્યાંકન કર્યું છે પણ એમાં ક્યાંયે કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યેની એમની આકરી ટીકા નથી, એ વાત નોંધપાત્ર લાગે છે. કાન્ત માનતા હતા કે મનુષ્યની શ્રદ્ધા અને પૂજ્ય બુદ્ધિને પરિણામે ધર્મો ઉદ્ભવે છે તેમ નીતિમય અને અનીતિમય એવા વર્ગોમાં જ ધર્મનો સમાવેશ થઈ શકે. તેઓ ધર્મને જીવતી વસ્તુઓ ઘટાવે છે ને તે ઘણી સંકુલ છે એમ કહે છે. જનસમાજમાં ધર્મને અપરિમેય પણ પ્રાણભૂત કાર્યો કરનાર તેઓ ગણતા હતા અને આ ધાર્મિક બનાવોના વ્યાપારની ખરી કિંમત આંકવા માટે ધીરજ અને શોધને તેઓ અનિવાર્ય ગણતા હતા. ધર્મના વિષયમાં વાદવિવાદ અસ્થાને છે એમ તેમનું સ્પષ્ટ માનવું હતું. આવી ચર્ચાઓ કરતી વેળાએ એકેશ્વરવાદ, અદ્વૈતવાદની ચર્ચાઓ પણ ગૂંથાતી ચાલે છે. વિદ્વાનોના ને સંતમહાત્માઓના મતોનું પ્રમાણ આપતા જઈ પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય એમાં મૂકી આપે છે. ‘હું સિદ્ધાંતોનું અને તે સાથેના તર્કનું અન્વેષણ નથી કરતો પણ માન્યતાઓનો અને તે સાથેની ભાવનાનું અન્વેષણ કરું છું. (પૃ. ૧૪૦). ક્યારેક ધર્મની પ્રવર્તતી જુદી વિચારધારાઓથી અકળાઈને કાન્તે એમ પણ કહી નાખ્યું છે કે ‘ખરે જ, હિંદ અતિ વિચિત્ર છે, એ રીતે કે અહીં એકએકથી કેવલ વિરુદ્ધ મત એકસાથે જ પ્રવર્તી રહ્યા છે.’ (પૃ. ૧૪૪), વેદ, ઉપનિષદ, યોગસૂત્ર, ગીતા જેવા ધાર્મિક ગ્રંથોના જ્ઞાતા

તરીકે અહીં કાન્તનો ડગલે ને પગલે પરિચય થાય છે. એમાંથી પ્રગટતું દોહન પ્રભાવિત કરનારું છે જે સત્યશોધક કાન્તની છબીને જીવંત કરે છે. ક્યારેક-ક્યારેક તો કાન્તના હાથથી વિચારસૂત્ર ટપકી પડે છે. જેમકે : ‘દુનિયામાં ઘણા માણસો બેશક ઘણા ખરાબ છે પણ મને પ્રતીતિ થાય છે કે આપણે પોતે નિર્મલ ન હોવાને લીધે ઘણાંને હોય તે કરતાં પણ વધારે ખરાબ માની લઈએ છીએ.’ (પૃ. ૧૮૩) એક જગાએ સત્યની પ્રાપ્તિ અંગેનો કાન્તનો ઉદ્ગાર આવો છે : ‘અફસોસ એ છે કે હાલના વખતમાં આપણે બધા માની લઈએ છીએ કે ધર્મનું સત્ય આપણને મળી ચૂક્યું છે. હકીકત એ છે કે એ સત્ય પરમ દુર્લભ છે અને ઘણા જ થોડાને મળે છે. એ મળ્યા પછી આત્માને એટલી શાંતિ રહે છે કે ક્ષોભ કદાપિ થતો નથી. (પૃ. ૨૪૨) ધર્મચિંતન અને આત્મપરીક્ષણ અંગે સતત મથામણ કરનારા આ સાક્ષરને કહેવાનું ઘણું છે પણ માણસોની ઉપેક્ષાવૃત્તિ નિરાશા ઉપજાવે છે ત્યારે કાન્ત કહી ઊઠે છે કે : ‘અરે રે ! દુનિયા ત્હમારું સાંભળવું જ બંધ કરી દે છે, તે જ સમયથી, કે જ્યારે ત્હમને કંઈ કહેવાનું એવું પ્રાપ્ત થયું હોય છે. (પૃ. ૨૫૧)

નવી ધર્મપ્રતીતિને સમસ્ત ગુજરાતમાં કે હિન્દના સાક્ષરો સુધી પહોંચાડવાની મહેચ્છા કાન્તે સેવી હતી. અનેક પત્રોમાં આ ભાવને કાન્તે વ્યક્ત કર્યો છે પણ એનો ઉમળકાભેર પ્રતિસાદ જ ન મળતાં આ માર્ગના તેઓ એકલપ્રવાસી બની રહ્યા. આ સ્થિતિએ એમના મનને નિર્બળ અને ઉન્માદી બનાવી મૂક્યું. ધર્મપરિવર્તન પછી તો કાન્તને જીવનનો અસહ્ય તાપ વેઠવાનો આવ્યો. ‘કુટુંબનો વિયોગ, પરિચિતોની ટોકણી વગેરે બધાં દુઃખોથી મારું અંગેઅંગ જામી થયેલું છે. જીવનના શબ્દથી પણ દિલાસો મળતો નથી’ (પૃ. ૧૮૩) એવા વિધાનમાં કાન્તની હતાશા પડઘાય છે. ધર્મપરિવર્તનની ઉત્તેજના અને અવસાદથી તેઓ એક પત્રમાં એમ લખે છે કે : ‘સાંભળો અને પછી કહો. પરીક્ષા કરો અને મને છું તેવો સમજવાનો યત્ન કરશો તો હું સંતુષ્ટ રહીશ.’ (પૃ. ૨૫૩) અને તે છતાં એવો કોઈ પ્રયત્ન ન થતાં મધદરિયે ડૂબેલા વહાણના ખલાસીની જેમ કાન્તનો ઉદ્ગાર છે કે : ‘સેનાપતિ તરફથી મળેલી સામગ્રી બેદરકારીમાં લૂંટાઈ ગઈ (પૃ. ૩૪૬)

એક પછી એક સ્વજનના અણધાર્યા અવસાનથી કુટુંબપ્રિય કાન્તના હૈયાને ભારે ઠેસ પહોંચી હતી. સ્નેહીજનોના વર્તાવ અને જ્ઞાતિ તરફથી મળેલા ત્રાસથી પણ કાન્ત વ્યથિત થયા હતા એ સઘળાની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા આ પત્રોમાં પ્રગટ થઈ છે. એમાં કાન્તના વત્સલ અને સ્નેહભૂપ્યા માનસનો પરિચય થયા વિના રહેતો નથી. પત્ની નર્મદાને લખેલા પત્રોમાં એ સ્નેહભાવ કેવો વ્યક્ત થાય છે એ જુઓ : ‘અપરાધીની ક્ષમા માંગુ છું. જ્ઞાતિને પગે તો નહીં પડું પણ તારે પગે પડું છું. તું ચાહે તે કર.’ (પૃ. ૨૭૮), (જોકે કાન્ત એ પછી જ્ઞાતિને શરણે ગયા હતા. મુનિકુમારના લગ્ન વખતે જ્ઞાતિભોજન થયેલું ત્યારે પોતે ડંડો નીચે મૂકી દઈને જ્ઞાતિને સાષ્ટાંગ પગે લાગ્યા હતા. (જુઓ : ‘કાન્ત વિશે’ – ભૃગુરાય અંજારિયા, સં. જયંત કોઠારી, સુધા અંજારિયા, આર. આર. શેઠ, અમદાવાદ, ૧૯૮૩) ધર્મપરિવર્તનના આ તબક્કે અન્ય એક પત્રમાં નર્મદાને ઉપાલંબ આપતાં તેઓ કહે છે કે : ‘હાલ તું જે વિચારે છે અને કહે છે તે ઉપરથી એ જ દેખાય છે કે તું સ્ત્રી છે પણ પત્ની નથી. (એ જ) નર્મદાના અવસાન સમયે લખે છે કે : ‘હું ઝાઝું રડ્યો નથી પણ એના આઘાતથી મારું હૈયું પથ્થર બની ગયું છે.’ આવા ઉદ્ગારોમાં પત્નીસ્નેહનો સઘન અનુભવ મૂર્ત થાય છે. અહીં મુકાયેલા પત્રોમાં સૌથી વધુ બલવંતરાય ઠાકોરને લખાયેલા (૨૧૨ જેટલા) છે. કાન્ત મુક્ત મને પત્રોમાં કોળ્યા હોય તો એ ઠાકોરને લખેલા પત્રોમાં. આ પત્રોમાં કાન્તનું વ્યક્તિત્વ જેટલું પ્રગટ થયું છે એટલું અન્ય ક્યાંય થયેલું જોવા મળતું નથી. કાન્ત એક જગાએ લખે છે કે : ‘મનુષ્યોમાં લક્ષ્મીશંકર, ન્હાની અને તમે એ ત્રણ મને નિકટ છો. તમે મારા સંબંધી સર્વથી વધારે જાણો છો. (પૃ. ૨૩૪).

કોઈ પણ ચર્યા માટે કાન્ત ઠાકોરની સાથે સંવાદ (Sharing) કરવાનો મત ધરાવતા હતા. વધારે સંપૂર્ણ કાગળો લખવા એ ઠાકોરને વારંવાર આગ્રહ કર્યા કરે છે કેમકે બીજું આ દિવસોમાં કોઈ સુખ નથી એમ તેઓ કહે છે. બીજા એક પત્રમાં કહે છે કે : ‘શક્ય બને તો રોજ એકાદું પતું લખોને !’ ઠાકોર સાથેની મૈત્રી એવી ગાઢ છે કે હૃદય ખુલ્લું કરવામાં કાન્તને કશો સંકોચ નથી. ‘સાથે રહીએ અને કામ કરીએ તો ઘણું ઉપયોગી કામ કરવું –

મહેરબાની કરી એમ. એ. જલદી થઈ જાવ પછી કાયદો કરો. આત્મા તો આવી તક ન મળે તો મૂરઝાઈ જાય (પૃ. ૬૪) ભારતનો ઇતિહાસ લખવાનું આમંત્રણ સ્વીકારી લેવા કાન્ત ઠાકોરને કેવળ વિનંતી જ નથી કરતા, સંપૂર્ણ હસ્તપ્રતની સારા અક્ષરે નકલ પોતે કરશે એવી બાંહેધરી પણ આપે છે. અઘરા અંગ્રેજી શબ્દોનું ગુજરાતી કરી આપવા ને કકડે કકડે લખવા પ્રોત્સાહિત કરી મિત્રની પ્રગતિમાં રાજી રહે છે. આ મિત્રતાનો હક દાખવવાનું પણ કાન્ત ચૂકતા નથી. ઠાકોરે માધવરાવ પેચા પર લખેલા એક નિબંધની માગણી તેઓ કેવી શૈલીથી કરે છે તે જુઓ : ‘તમારા નિબંધની સારી નકલ યુનિ.ને મોકલાઈ ગઈ હશે. મને નકલ રફ મળશે ? પ્રાન્તના દેશમાં પ્રતિષ્ઠા થશે તેની મને શંકા નથી. મને અદેખાઈ નથી, પણ પહેલો વાંચવાનો મારો હક્ક. (પૃ. ૯૨). ઠાકોરને લખતાં કાન્ત ઘણી વાર પોતાની જાતને સતત ટપારતા રહ્યા હોય એમ લાગે છે.) ‘મારે બેશક વધારે વાંચવું જોઈએ’ (પૃ. ૯૬). લાંબું લાંબું લખવું મને પસંદ નથી (પૃ. ૧૫૩) જેવાં વિધાનો ઉપરાંત ‘હું તમારી જેવો ઝડપી લેખક નથી (પૃ. ૧૮૦) એમ ઠાકોર સાથે પોતાની જાતની સતત તુલના કરે છે.

કાન્ત સામાન્ય રીતે લાગણીના માણસ ગણાયા છે પણ ફિલસૂફીના વિદ્યાર્થી હોવાના નાતે એમનું ચિંતન-વિવેચન તત્ત્વપરામર્શ-શક્તિની પ્રતીતિ કરાવ્યા વગર રહેતું નથી. ‘સિદ્ધાંતસાર’ના અવલોકન દ્વારા વેદાંત પર પ્રબળ હુમલો કરવા પોતે તૈયાર હોવાનું ઠાકોરને જણાવે છે પણ એ સાથે જ નોંધે છે કે : ‘સાક્ષરી પાતકોમાંનું સૌથી અધમ સત્યાસત્ય પ્રતિ એકસરખી બેદરકારીને જ ગણવું ઘટે છે. એમ મને લાગવા માંડ્યું છે. જે કોઈ (અસત્યને જ આગ્રહપૂર્વક જ સત્ય લેખનારો) અયથાર્થદર્શી હશે, તેની આંખ ઉઘાડવી સંભવિત ખરી, પરંતુ જે કેવળ અપક્ષતાને (હઠથી) વળગી રહે છે, તેની આગળ બધોય વાદ બૂઠો પડે છે. (પૃ. ૯૩) આવી ચર્યાઓમાં કેવળ સુષ્ટુ સુષ્ટુ વાતો કરવાનું બંને મિત્રોએ યોગ્ય ધાર્યું નહીં હોય એમ લાગે છે. એક જગાએ પોતાનો જુદો મત રજૂ કરતા કાન્ત ઠાકોરને કહી દે છે કે : ‘માનવજીવન પ્રધાનપણે દુઃખમય જ હોઈ શકે’ એ તમારું સૂત્ર તમારા પ્રકાશ પ્રમાણે બરાબર છે. હું ઘણી વાર ભૂલી જાઉં છું, કે આપણા બંનેના

પ્રકાશો ભિન્નભિન્ન છે. માનવ-ઇતિહાસમાં જે બનાવોને હું સર્વોપરી ગણું છું અને જે સમજ્યા વગર ઇતિહાસ સમજી શકાય તેમ નથી, તે તરફ તમારી દષ્ટિ હજી ઊઘડેલી જ નથી.’ (પૃ. ૩૯૭) આવું સ્પષ્ટકથન કરનાર કાન્ત જ્યારે અકળાઈ ઊઠે છે ત્યારે ઠાકોરને આવાં આકરાં વેણ પણ સંભળાવે છે : ‘તમને પણ ભગવાનલાલની અક્કલ પર ચાલવાને બદલે પોતાની અક્કલ પર ચાલવાની મારી જરૂર ભલામણ છે અને એ યાદ રાખવું, કે હું કંઈ જુગતરાય કે ભગવાનલાલ નહીં, પણ તમારો સમાન છું. માત્ર તમે ગોહરજાનની માફક મારા કરતાં વધારે કમાઓ છો.’ (પૃ. ૪૨૩). ઠાકોરના પ્રતિભાવો મેળવવા કાન્ત સદાય તત્પર રહ્યા છે એ મેળવવામાં જ્યારે મોડું થયું છે ત્યારે કાન્ત ઠાકોરને લાગણીથી કહે છે કે ‘મારી ભૂલ થતી હોય તો હું સુધારવાને તત્પર છું પણ દૂર હોઈએ અને એકબીજાનાં મન પ્રગટ ન કરીએ તો શી રીતે જણાય ?’ (પૃ. ૨૪૪) કાન્તની પાંત્રીસ પૃષ્ઠોની નવલકથા ‘કુમાર અને ગૌરી’ જ્ઞાનસુધાના પાંચ અંકોમાં પ્રગટ થઈ હતી. એ પછી પુસ્તિકા રૂપે પણ પ્રગટ થઈ. આ નવલકથાની નોંધ કાન્ત અને ઠાકોરના પત્રોમાં આવ્યા કરે છે પણ આવી નબળી નવલકથા લખવા પાછળ કાન્તનો શો હેતુ હશે એની વાત ન તો કાન્તે કરી છે કે ન તો ઠાકોરે એમની આ પ્રકારના સર્જન માટે ટકોર કરી છે એ આશ્ચર્ય લાગે છે. ધર્મપરિવર્તનની ઘટના પછી એકલતાથી પીડાતા કાન્ત ઠાકોરના સંબંધ વિના ઝૂરતા હતા. એના પત્રો કાન્તને માટે ઔષધિ જેવા હતા. એક જગાએ લખે છે કે : ‘કૃપા કરીને બલુભાઈને કહો કે મહેને લખે. એના કાગળોથી હું આશા રાખું છું કે મહેને ફાયદો થશે.’ (પૃ. ૨૭૦) ઠાકોરના હૃદયને જીતવા ક્યારેક તો કાન્ત કાલાવાલા કરતા દેખાય છે એમાં કાન્ત-ઠાકોરની મૈત્રીનું બળ વરતાય છે. તેઓ કહે છે : જો મહારાં દીન વચનોથી ત્હમને દયા સ્ફુરે, અને ગઈ ગુજરી, બધી કડવી ઘટનાઓ ત્હમે ભૂલી શકો, તો મહારાં વીનવણાં સાંભળો અને અહીં આવો. (પૃ. ૩૬૩). ‘આજે હું ખૂબ પ્રસન્ન છું. તમારા પત્રની આતુરતા પછી એ પ્રાપ્ત થતાં આનંદિત છું એ કયા કારણે. કોણ જાણે ?’ આવો આનંદોદ્ગાર કાન્ત પાસેથી મળવો દુર્લભ લાગે. અહીં એ ઠાકોરના પત્રો માટે કહેવાયો છે એમાં એ બંનેનો અંતરંગ

સંબંધ પ્રગટ થાય છે. ઠાકોર અને કાન્તે પોતાનો પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં જ ચલાવ્યો હતો. પંડિતયુગના તમામ સર્જકોની આ ખાસિયત રહી છે કે પોતાના સર્જનને વિચારને પહોંચાડવા ગુજરાતીમાં મથવું પણ અંગત સર્જન પછી એ પત્રો હોય, ડાયરી હોય એ તમામ અંગ્રેજીમાં જ લખવું. કલાપીએ તો કાન્તને પહેલેથી કહી દીધું હતું કે : ‘હું તો આપને ગુજરાતીમાં જ લખીશ. આપ ઈંગ્રેજીમાં લખશો (કલાપી ઘટના, પૃ. ૩૬). કાન્ત પણ ઠાકોરને તેમ હરિલાલને ગુજરાતીમાં પત્રો લખવાનું ભારપૂર્વક સૂચન કરે છે ને પોતે પણ ગુજરાતીમાં જ લખશે એવું આશ્વાસન આપે છે પણ એ વચન કોઈ પાળી શક્યા નથી. કાન્ત અને ઠાકોરના આ પત્રો સઘન અભ્યાસનો મુદ્દો બની શકે એમ છે.

આ પત્રોમાં કેવળ કવિતાચર્યા જ નહીં, ગદ્યકાર કાન્તની મથામણો આપણી સામે છતી થાય છે. જ્ઞાનસુધામાં ઈ. સ. ૧૮૮૪થી ૧૮૮૬ સુધી લખાયેલું સિદ્ધાન્તસારનું અવલોકન, રોમન સ્વરાજ (૧૯૦૯) તેમજ સલીમશાહ અને અશ્વમતી (૧૯૦૮) જેવાં નાટકો. ઍરિસ્ટોટલનું નિકામેનિયન નીતિશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથોના સર્જન-પ્રકાશનની વિગતો ગદ્યકાર કાન્તને આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. સને ૧૮૮૫માં લખેલો શિક્ષણનો ઇતિહાસ શૈક્ષણિક વિચારના વિકાસ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ગ્રંથ લખવા પાછળ કાન્તે કરેલો પુરુષાર્થ એક જ પંક્તિમાં આમ પ્રગટ થયો છે : ‘મહારો ઇતિહાસ પૂરો થયો છે, પણ એણે મહેને ભોંયભેગો કરી દીધો છે. (પૃ. ૯૨) ઍરિસ્ટોટલનું નિકામેનિયન નીતિશાસ્ત્રનો નબળો અનુવાદ કાન્તે આપ્યો છે. ‘ઍરિસ્ટોટલનું આ આગળનું ભાષાન્તર મેં ડિક્ટેશનથી લખાવ્યું છે. અનુલેખકો સૌ. નર્મદા અને મુનિકુમાર છે. મેં સુધારેલ નથી. (પૃ. ૩૬૮) અહીં સીધા જ ડિક્ટેશનને લીધે આખો અનુવાદ ક્લિષ્ટતાથી ભર્યો છે. જે બોલાયું તે લખાયું છે. સુધારવા-મઠારવાની જરાપણ દરકાર વિના થયેલા આ પુસ્તકમાં કવિતાના એકએક શબ્દને જોખીતોળીને બોલતા કાન્તનો ઊલટો જ અનુભવ વાયકને થવા સંભવ છે. (વધુ વિગતો માટે જુઓ ‘કવિ કાન્તનું ગદ્ય’ – દિનુભાઈ શાહ, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૦) પંદર પત્રોની એક પત્રમાળાના રૂપે કરેલું સિદ્ધાન્તસારનું

અવલોકન પાછળનો કાન્તનો આશય ખંડન કરવાનો નહીં પણ 'જે ખરું કે ખોટું લાગે તે' લખી જણાવવાનો હતો. કાન્ત તો કેવળ મણિલાલનું જ નહીં કોઈનુંયે ખંડન કરવાની તરફેણમાં નહોતા. 'એનાં મંતવ્યોને માન આપનારા મને તો નથી લાગતું કે ઘણા હોય. એ અને બીજા સૌ ભલે ને પોતપોતાને માર્ગે વહે. આપણે શું ? આપણે આપણા સાહિત્ય પાછળ જ મંડિયે એમ કહેવું બહેતર નહીં ?' (પૃ. ૪૨) જેવા વિધાનમાં કાન્તમાં રહેલો સમભાવી વિવેચક બોલતો હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે.

કાન્ત બે સામયિકોના તંત્રીપદ સાથે સંકળાયેલા રહ્યા એનો વિગતે પરિચય તો આ પત્રોમાંથી પસાર થનારને મળે છે એમાંનું એક ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતું બ્રિટીશ અને હિન્દી વિક્રમ સાપ્તાહિક હતું. પ્રથમ મહાયુદ્ધ વખતે એ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલું એ સાડાચાર વર્ષથી વધારે સમય સુધી ભાવનગર રાજ્ય તરફથી મહારાણી નંદકુંવરબાને નામે પ્રગટ થતું રહ્યું. આ સામયિક માટે ભાવસિંહજી અને નંદકુંવરબા બહુ જ તકેદારી રાખતાં. એક વાર તો મહારાજા ભાવસિંહજી કાન્તને ત્યાં ત્રણ વાર આવી ગયેલા : 'કેમ મણિશંકર, તૈયાર થયું ?' (જુઓ : કાન્ત વિશે - ભૃગુરાય અંજારિયા, સં. જયન્ત કોઠારી, સુધા અંજારિયા, આર. આર. શેઠ, ૧૯૮૩) બ્રિટિશ હકૂમતના સહયોગમાં પ્રકાશિત આ સામયિકમાં વ્યાપક માનવહિત-વિષયક લેખોનું પ્રકાશન થયું છે એનો સંદર્ભ અહીં પત્રોમાં દેખાય છે. ધ હાર્ટ ઓફ ઇન્ડિયા - હિંદનું હૃદય નામના ત્રૈમાસિકમાં સ્વિડનબોર્ગ સોસાયટીના વૈચારિક લેખો, પ્રચાર સામગ્રી કાન્તના હાથે તૈયાર થઈ એનો સંદર્ભ પણ અહીં પડેલો છે. આ ઉપરાંત આ પત્રોમા વડોદરા - કલાભવનથી કલાવિલાસ નામે સામયિક શરૂ કરવાની ઝંખના ઠાકોર સમક્ષ કાન્તે પ્રગટ કરી હતી. શુદ્ધ સાહિત્યિક નહીં પણ વ્યવહારુ વિવેચનલેખો આપવા કાન્ત ઠાકોરને પ્રેમાગ્રહ કરે છે. 'સાહની જે પણ કંઈ લખે તે મનને ગમે એવું જ હોય' એમ કહેતા કાન્તે મિત્રની પ્રજ્ઞાનું ગૌરવ કર્યું છે. પરંતુ આવું કોઈ સામયિકનું પ્રકાશન કાન્ત કરી શક્યા નહીં. એ પછી એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપનીએ કાન્ત આગળ એક ક્રિટીકલ મેંગેઝિન શરૂ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યાની નોંધ મળે છે 'તે રચનાત્મક થઈ શકે. ગ્રાસહૂપરનું

મોં બંધ કરવાનો વખત પાક્યો છે' એમ કહેતા કાન્ત દ્વેષથી કોને ગ્રાસહૂપર કહે છે એનો સંદર્ભ પ્રાપ્ત થતો નથી. કાન્ત ઠાકોર સમક્ષ સામયિકના તંત્રી થવાની સલાહ માગતા પણ દેખાય છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટ, કૃ. મો. ઝવેરી વગેરે વિદ્વાનોએ વિવેચનાત્મક સામયિક સર્વોદય સહાય-માંડવીનું તંત્રીપદ સ્વીકારવા અને એ બાબતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાની તૈયારી દાખવેલી. કાન્ત એવા વિચારથી સંમત થયેલા કે એક એવી જગા મળી શકે કે જ્યાં આપણે આપણા વિચારોને બહોળા પટમાં પ્રગટ કરી શકીએ. પણ કાન્તનું મન ઘરે આવ્યા પછી અવઢવ અનુભવે છે અને જો ઠાકોર હા ભણે તો તંત્રીપદ સ્વીકારવાની હામ ભીડે છે. આવી દ્વિધા વચ્ચે પણ કાન્ત ઠાકોરને કંઈ પણ સામગ્રી મોકલવાનું સૂચન કરે છે એ દર્શાવે છે કે કાન્તે જો સામયિક પ્રકાશિત કર્યું હોત તો એમાં ઠાકોરના પણ નિયમિત લેખો મળવાનું શક્ય બનત. કાન્તનો વીસમી સદી સામયિક અંગેનો વિચાર ઠાકોરને મળતો છે. કાન્ત વીસમી સદીના અંકની આકરી સમીક્ષા કરતાં લખે છે કે : મિ. હાઝી મહમ્મદને હું મુંબઈમાં બે-ચાર વાર મળ્યો છું અને સારી રીતે ઓળખું છું. 'રજની'ના રિવ્યુ માટે હજુ તેણે લખ્યું નથી પણ આજે વીસમી સદી આવેલ છે. દૈષિકદષ્ટિને તો કોઈ જ પસંદ કરે નહીં, પણ દોષ અને ગુણ બંને જોઈ, જો દોષ વધારે અને ગંભીર હોય તો તેની અનિષ્ટતા બતાવવાનો આપણો ધર્મ થાય છે, એમ હું સમજું છું. - સદીની Spiritine decadent લાગ્યો છે. રવિશંકરને પણ હું સારી રીતે ઓળખું છું. એને બિચારાને હજુ ચિત્રના પ્રદેશનું ભાન નથી. કલાપીની દગો એ નામની કવિતા ઉપરનાં તેનાં ચિત્રો હસવા જેવાં અને વ્યર્થ છે અને સ્નેહસરિતા નાટકનાં જે ઘણાં ચિત્રો આપ્યાં છે તે મને તો ગમતાં નથી. એકંદરે આખા માસિકમાં મને કશું ખાસ તારીફ કરવા લાયક લાગ્યું નથી.' (પૃ. ૩૮૬). અન્ય પત્રમાં તો કાન્ત વીસમી સદીને કચરો કહેવા સુધી જાય છે એમાં કાન્તની ઉતાવળ દેખાઈ આવે છે.

આ પત્રસંચયમાં પૃ. ૩૮૨ પરનો બલવંતરાયને લખાયેલો પત્ર પુનરાવર્તિત થયો છે. લાંબા પત્રના અંશો પછી એમાંનો જ ટૂંકો પત્ર પાછળ લગાવ્યો છે એ સંપાદકના ધ્યાનમાં આવ્યું નથી ! પૃ. ૪૫૫-૫૬ પર પણ એવી જ

સ્થિતિ છે. પત્રોમાં સ્પષ્ટ નજરે ચઢતા ભાષાદોષોને, શબ્દભૂલોને સુધારવાને બદલે સંપાદકે જેમનાં તેમ મૂકી દીધાં છે. પત્રોના રૂપને અખંડિત રાખવાનું પ્રયોજન એમાં હોય તો એને કોંસમાં પણ દર્શાવવું જોઈએ. વળી આ સંપાદનની એક મોટી મર્યાદા સંદર્ભોના સંપૂર્ણ અભાવની છે. લિ. હું આવું છું. (ખંડ : ૧/૨, સં. વિનોદ મેઘાણી, હિમાંશી શેલત, ગૂર્જર, નવસંસ્કરણ, ૨૦૦૩) પત્રસંચયને દર્શના ધોળકિયાએ જોયો હોત તો સંપાદકના અથાક પુરુષાર્થનો તેમ સંપાદકીય કુનેહનો એક અંદાજ એમને મળી શકત. એ સંચયમાં એકએક વ્યક્તિ, એકએક સ્થળ અને બધી ઘટનાનો સંદર્ભ ફૂટનોટમાં દર્શાવીને સમગ્ર હકીકતને સ્પષ્ટ કરી આપેલી છે. અહીં તો, પુસ્તકોના અનુવાદો, સર્જનાત્મક કૃતિઓ, વ્યક્તિઓ અને સ્થળોની વિગતો કોઈ પણ પ્રકારના સંદર્ભ વિના જેમની તેમ મૂકી દેવામાં આવી છે ! અહીં દેવશંકરભાઈ, બાબુ, કરુણાશંકર કોણ છે ? રજની કૃતિનો શો સંદર્ભ છે ? કવિરાજથી સંબોધાયેલ પત્રો ન્હાનાલાલને ઉદ્દેશીને લખાયાનો સંશય ઊભા કરે પણ કાન્તના પત્રોમાંથી એ વિગત છેક છેડે પ્રાપ્ત થાય છે કે કવિરાજ એ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર છે. સંબોધન વિનાના પત્રો કોને કોને લખાયા છે એ પણ શોધી કાઢવાનું રહે અને એનો સંદર્ભ આપવાનો રહે. ગોપનાથ કાન્તને રમણીય સ્થળ લાગે

છે. આ સ્થળને તે અતીવ સુંદર કહે છે પણ એમની સાથે જો કલાપીનો સંદર્ભ પણ એકાદ પંક્તિમાં આપ્યો હોય કે કલાપીને પણ ગોપનાથ અત્યંત પ્રિય રહ્યું છે. એ ભાવનગર જિલ્લામાં તળાજા તાલુકાનું સમુદ્ર સ્થળ છે. તો કદાચ વાચક કાન્તની સાથે જેટલો અહીં જોડાય છે એનાથી વિશેષ નિકટથી જોડાઈ શક્યો હોત.

કાશ્મીર પ્રવાસે ગયેલા કાન્ત પાછા ફરતી વેળા તા. ૨૩-૬-૧૯૨૩ના રોજ દુર્ભાગ્યે મૃત્યુ પામ્યા. અહીં તા. ૨-૬-૧૯૨૩ તારીખ સુધીના પત્રો અને તારીખ વિનાના પત્રો કાન્તનો પત્રલેખનપ્રેમ પ્રગટ કરી રહે છે. પત્રોના આ વિપુલ રાશિમાં કાન્તની સ્વભાવગત નબળાઈઓનો ઢાંકપિછોડો નથી. વ્યસનનો ઉદ્દેગ, મહારાજા ભાવસિંહજી અને દીવાન પટ્ટણીજી સાથેની ઘટનાઓ, નોકરી અંગે સતત લટકતી રહેલી તલવાર, જ્ઞાતિજનો અને કુટુંબીજનોની આકરી તાવણીમાં મુકાતા કાન્ત સ્નેહી મનુષ્યનો અનુભવ આપે છે. એક સમર્થ પંડિત, એક ઉત્તમ કવિની તેમ એ વત્સલ મનુષ્યની ભવ્યોજ્જ્વલ જીવનનિષ્ફળતા આ પત્રોમાં પામી શકાય એમ છે. એ દષ્ટિએ એનું મોટું મૂલ્ય છે. પરંતુ આ દસ્તાવેજી મૂલ્યને અધિક વધારનારું ‘સંપાદન’ પણ વધુ વ્યવસ્થાભર્યું હોત તો સારું.

□

મરમી શબ્દનો મેળો : નિરંજન રાજ્યગુરુ ૩મી ૨૬૮, ૩. ૧૪૦

ગુજરાતનો સમૃદ્ધ વાઙ્મયવારસો : નિરંજન રાજ્યગુરુ ૩. ૧૪૪, ૩. ૭૫

બંનેના પ્રકાશક : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૧

સંદર્ભ, સ્વાધ્યાય અને સૂઝના સવાલો

નરોત્તમ પલાણ

હજાર વર્ષની ગુજરાતી ભાષા, એને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ દ્વારા વારસામાં મળેલું સાહિત્ય અને પછી મચ્છીમારી, પશુપાલન, ખેતીવાડી, વેપારવાણિજ્યના અનુભવથી ઉદ્ભવેલું લોકસાહિત્ય, વ્યક્તિવિશેષ એવા સર્જકો દ્વારા સર્જાયેલું શિષ્ટસાહિત્ય, આ સાહિત્યના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન, અર્વાચીન પ્રવાહો, આ પ્રવાહોમાં

ચારણ, બારોટ, જૈન, વૈષ્ણવ, પારસી, મુસ્લિમ સર્જકોનો ફાળો, ભજનમંડળી અને ભવાઈમંડળીનાં વિશિષ્ટ પ્રદાનો, એના રાગઢાળ ગાન છંદ નર્તનના આભને આંબતા પ્રયોગો – આશરે બે લાખ ચો. કિ.મિ.નો આ ‘ગુજરાત’ પ્રદેશ અનેકવિધ બોલીઓ, શબ્દો, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિથી છલકાતો નિધિ છે.

નિરંજન

જન્મ-૨૦૧૨-૨૫

પણ હાય, કમનસીબી : એના સંશોધકો ક્યાં ?

સંશોધનના નામે આજે આપણી યુનિવર્સિટીઓ ઘાસલેટી સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરી રહી છે, ત્યારે યુનિવર્સિટી વિહીન અને સ્વેચ્છાએ સંશોધનને વરેલા નિરંજન રાજ્યગુરુ 'રિચર્સ - આર્ટિકલ્સ'ના બે સંચયો લઈને આવે તે ભારે આવકાર્ય છે. આ ક્ષેત્રે કામ કરતા જે બે-ચાર મિત્રો, તેમાં નિરંજન રાજ્યગુરુ (જ. ૧૯૫૪) પ્રમાણમાં યુવા અને મધ્યકાલીન પદ-ભજનના રાગઢાળથી જ્ઞાત અભ્યાસી છે. સ્વાભાવિક છે કે એમના તરફની આપણી અપેક્ષા ઘણી મોટી હોય.

'મરમી શબદનો મેળો' (ગુજરાતનું પરંપરિત સંતસાહિત્ય)માં ૨૧ અને 'ગુજરાતનો સમૃદ્ધ વાઙ્મય-વારસો' (ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય અને ચારણસાહિત્ય)માં ૧૪ લખાણો છે. કુલ ૩૫ લખાણોનાં આ ૪૧૨ પૃષ્ઠો આપણી અપેક્ષા સંતોષવામાં થોડાં સફળ, વધુ નિષ્ફળ રહે છે. અહીં અભ્યાસના ભોગે યાદીઓ અને ગણતરીઓ વિશેષ છે, તેમ સંદર્ભ, સ્વાધ્યાય અને સૂઝના સવાલો પણ છે.

આ બંને પ્રકાશનોનો ચાવીરૂપ પ્રથમ લેખ 'મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્તિ કવિતા' સ્વાધ્યાયનો અભાવ સૂચવતો એક નિકૃષ્ટ લેખ છે. આરંભથી જ અહીં - 'ભક્તિ' ઉપર ઊતરી જવાયું છે અને 'અભ્યાસી'ના બદલે 'ઉપદેશક'નો રોલ અદા થતો જણાય છે ! સમગ્ર લખાણમાં ક્યાંય 'ભક્તિકવિતા' એરણ ઉપર આવતી નથી. દુઃખદ તો એ છે કે 'ભક્તિ'ની કોઈ શાસ્ત્રીય ચર્ચા કે તેના વિકાસનાં બિન્દુઓ અહીં ચર્ચાતાં નથી. 'ભક્તિ'માં શૃંગાર ક્યારે, શૃંગારમાં વાત્સલ્યની સ્થાપના કોનાથી - આના વિશે અહીં કશું જ નથી ! 'ગૌણી', 'પરા' / 'વૈધી', 'રાગાનુગા' / 'વિહિતા', 'અવિહિતા' - આને લગતું ભક્તિસાહિત્ય કે એનો વિમર્શ તો શું, ભક્તિના આ પ્રકારોનો નામોલ્લેખ સુધ્ધાં અહીં નથી ! આપણી રસશાસ્ત્રીય વિચારણામાં 'ભક્તિ'ની 'રસ' તરીકેની ગણના એક બહુ મોટો વિકાસ છે. કાવ્યશાસ્ત્રના આપણા આચાર્યોએ 'ભક્તિરસ'ને ઊર્ધ્વાકૃત શૃંગાર કહ્યો છે અને રહસ્ય તો એ છે કે એમાં શૃંગાર કરતાં વાત્સલ્યની સર્વોપરિતા સ્વીકાર પામી છે ! નિરંજન રાજ્યગુરુ તો

'આર્યધારા' અને તેની સામે 'બ્રાહ્મણેતર જાતિઓ - નીચલા ગણાતા થર'ની પરંપરાને (પૃ. ૨) મૂકીને એક અશાસ્ત્રીય અને ઊંચનીચના ભેદભાવથી કલૂષિત ખ્યાલ રજૂ કરે છે. 'ભક્તિ'માં જાતિપાતિની ગણના નથી ત્યાં 'બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણેતર' શબ્દો યોજવા કે 'દેવી-દેવલા, વીર-વીર, દાનવ, ડાકણ, ભૂત-પ્રેત, ભૈરવ' (યાદ રહે : આ રાજ્યગુરુના શબ્દો છે.) તથા 'પ્રકૃતિના જળ-સ્થળ-પથ્થર-ડુંગર-વૃક્ષ-અગ્નિ-સૂર્ય-વાયુ-આકાશ' આદિની અપ્રસ્તુત ગણતરી, સામાન્યતામાં સરી પડતી અનુભવાય છે. રાજ્યગુરુ આગળ લખે છે : 'ભક્તિ, પ્રકૃતિનાં ઉપર ગણાવ્યાં એ વિવિધ તત્ત્વો પ્રત્યેની હોય કે લૌકિક દેવી-દેવતા, કુળદેવી-કુળદેવતા, શૂરાપૂરા, મંદિર, મેળા, સમાધિ, મંડપ, પોતાના પૂર્વજો-પિતૃઓ, વિધિ-વિધાનો, અનુષ્ઠાનો, લૌકિક ક્રિયાકાંડો, સંતો, ભક્તો, સંતસ્થાનો, ભૂત-પ્રેત-ડાકણ, વીર, મેલડી, ચુડેલ, ભૈરવ કે ભૂવા-ભગત પ્રત્યેની હોય.' (પૃ. ૩) જોઈ શકાશે કે અહીં કોઈ વિવેક નથી કે નથી 'ભાવ' અને 'ભક્તિ' વચ્ચેના તફાવતની જાણકારી ! નિરંજન રાજ્યગુરુ પંક અને પંકજને એક ગણે છે !

'ભક્તિપ્રધાન સંત કવિતા', 'સંતકવિતા : પ્રકારો અને લક્ષણો', 'સંત વાણીનું સત્ત્વ અને સૌંદર્ય' તેમજ 'સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાચીન ભજનસાહિત્ય' અનેકવિધ માહિતી અને સંખ્યાબંધ ભજનપંક્તિઓના ઉલ્લેખથી આ લખાણો ઉપાદેય તથા રોચક બનેલા છે. અહીં એમની રજૂઆત પણ સરળ અને પ્રવાહી છે. એમ લાગે છે કે નિરંજન રાજ્યગુરુ ભજનના માણસ છે, આ એમની ઓળખાણ છે. અલબત્ત, 'ભક્તિપ્રધાન સંત કવિતા' અસ્પષ્ટ પ્રયોગ જણાય છે. હિન્દી વિવેચનાએ 'સગુણધારા' અને 'નિર્ગુણધારા' એવી સંજ્ઞાઓ યોજીને 'ભક્તિપ્રધાન કવિતા' તથા 'જ્ઞાનપ્રધાન કવિતા'ની ચર્ચા કરી છે. આપણે ત્યાં સુરેશ જોશીએ 'પ્રેમાશ્રયી' અને 'જ્ઞાનાશ્રયી' એવી ભેદરેખા સ્વીકારી છે. અહીં 'ભક્તિપ્રધાન' અને તે પણ 'સંત કવિતા' સ્પષ્ટ થતું નથી. લેખકની મુંઝવણ કદાચ 'સંત કવિતા'ને ભક્તિધારામાં મૂકવી કે જ્ઞાનધારામાં તેની છે, વાસ્તવમાં સંતકવિતા 'સ્વાનુભવની કવિતા' છે, તે સ્વાનુભાવ ભક્તિપ્રધાન અગુણધારાનો હોય કે જ્ઞાનપ્રધાન નિર્ગુણધારાનો, એમાં મંત્ર-તંત્ર હોય કે હઠયોગ, ખુદની 'સ્વાનુભૂતિ' શું છે તે જ અહીં ગવાતું હોય છે.

‘મહાપંથ’ વિશેના બે લેખ, તેમજ પ્રથમ લેખમાં આવી જતી ‘સંત કવિત્રીઓની વાણી’ને જરા વિસ્તારીને મુકાયેલો ત્રીજો લેખ આડીઅવળી માહિતી અને પુનરુક્તિથી દૂષિત બનેલા છે. ‘મહાપંથ’ને અતિ પ્રાચીન માનવામાં વૈચારિક સ્પષ્ટતા નથી. આપણે એમ કહીએ કે ‘આર્યસમાજ’નાં મૂળિયાં અતિ પ્રાચીન છે, કારણ કે એમાં વેદ-વેદાંતનો સ્વીકાર થયેલો છે, તો ? ‘પુષ્ટિમાર્ગ’માં ભાગવત કેન્દ્રસ્થાને છે એટલે ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ને ભાગવત જેટલો જૂનો માની શકાશે ? આવી જ રીતે ‘મહાપંથ’માં શાક્તમત કે બીજામાર્ગનો સ્વીકાર હોવામાત્રથી તેને ‘અતિ પ્રાચીન’ માનવો દોષમુક્ત નથી. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ૧૪૦૫થી મહાપંથ, ૧૪૮૩થી પુષ્ટિમાર્ગ અને ૧૮૭૫થી આર્યસમાજ છે. એમ લાગે છે કે સંશોધકે ‘માન્યતા’ તથા ‘ઇતિહાસ’ બંનેને નજર સામે રાખીને ચાલવું ઘટે.

‘વીજળીના ઝબકારે મોતીડાં પરોવવાં, પાનબાઈ !’ એવી સમર્થ કાવ્યપંક્તિ આપનાર, કવિ કલાપીનાં પૂર્વજ અને ૧૮૯૫માં લાડીની ગાદીએ કલાપીનો રાજ્યાભિષેક થયો તેના આગલા વર્ષે ૧૮૯૪માં સમાધિ લેનાર ગંગાસતી મધ્યકાલીન કવિતાધારાનાં એક તેજસ્વી કવિ છે. આ ગંગાસતી ‘મહાપંથ’માં દીક્ષિત હતાં કે નહિ તેની એક ચર્ચા અહીં ‘ગંગાસતી અને મહાપંથી પરંપરા’માં મળે છે.

ગંગાસતીનું ઐતિહાસમૂલક જીવનચરિત્ર લખનાર મજબૂતસિંહજી જાડેજા, ગંગાસતીની રચનાઓનું ‘અધ્યાત્મ દર્શન’ કરાવનાર સુપ્રસિદ્ધ લેખક અને સાધક ભાણદેવજી તથા અન્ય અભ્યાસીઓ, સાધકો વગેરે ગંગાસતીને મહાપંથ સાથે સંબંધ નથી એમ માને છે. આ મતની સામે અહીં ચર્ચા છે. લેખક માને છે કે ‘સતી’ એવું નામ, રચનાઓમાં ગુરુમહિમા તથા ભજનના પારિભાષિક શબ્દોનો વિનિયોગ વગેરે ગંગાસતી મહાપંથી હોવાનું સૂચવે છે. આ ચર્ચામાં લોચણ અને ગંગાસતીની રચનાઓનો જે તુલનાત્મક અભ્યાસ છે તે ઘણો સમર્થ અને સ્વતંત્ર અભ્યાસની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ તુલનામાં પુનઃ ભજનિક નિરંજન રાજ્યગુરુનો અનુભવ થાય છે, પરંતુ ગંગાસતીને મહાપંથી સિદ્ધ કરવા જે મુદ્દાઓ છે તે નિર્ણાયક જણાતા નથી. આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં ‘સતી’ શબ્દ પાર્વતી, મદાલસા, મંદોદરી, સાવિત્રી, સુભદ્રા

તેમજ ઉજળી, રાણક, સોનલ વગેરે માટે યોજાયેલો છે. ‘સાહેબ’ શબ્દ જેમ માત્ર કબીરપંથી નથી, તેમ ‘સતી’ શબ્દ પણ માત્ર મહાપંથી નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને ગરાશિયા પરિવારમાં, ‘સતી’ વિધવા માટે વપરાતો માનવાચક શબ્દ છે. વળી, ગુરુમહિમા-નિરૂપણ હોય કે ન હોય, નામાચરણમાં પણ ગુરુનામનિર્દેશ હોય કે ન હોય – આ પણ સામાન્ય પરંપરા છે, તે નિર્ણાયક મુદ્દો બની શકે તેમ નથી.

‘ગુજરાતનું ભક્તિસંગીત – થોડું ચિંતન, થોડી ચિંતા’ એક સમૃદ્ધ લેખ છે અને નિરંજન રાજ્યગુરુ લખી શકે એવો લેખ છે. ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ગુજરાતના ભક્તિસંગીતનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી છે તે ભૂલવા જેવું નથી. બૈજુ બાવરો પણ ગુજરાતનો નાગર હતો અને ભજનગાયકીમાં અનિવાર્ય એકતારો તથા રાગ ‘પરજ’ સ્વામી હરિદાસ (ઈ. સ. ૧૫૦૦માં હયાત) પાસેથી બૈજુ ગુજરાતમાં લાવ્યો તે માન્યતા પણ ગુજરાતનું ભક્તિસંગીત સ્પષ્ટ કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવા જેવી હતી. અંતમાં ગાંધીજી અને ભજનિકોને યાદ કર્યો હોત તો આ ગ્રંથનો આ એક સંઘેડાઉતાર લેખ બનત.

સંતવાણીમાં પ્રેમતત્ત્વ, સંતપરંપરામાં શ્રીકૃષ્ણ, ભજનવાણીમાં શિવ તથા શક્તિઉપાસના – સાવ સામાન્ય લખાણો છે. આ લખાણોનાં ઘણાં વિધાનો, લેખકે પોતે જ આગળ કરેલાં વિધાનોની વિરુદ્ધમાં પડે છે. ‘શુદ્ધ ભક્તિમાર્ગી કવિઓ’ અને કબીર, રૈદાસ તથા રવિભાણ પરંપરાના કવિઓને યોગ્ય રીતે જ અહીં જુદા અને ‘સંત’ ગણાવ્યા છે, (પૃ. ૧૩૭) જ્યારે આગળ આવા ભેદોને ‘સંકુચિત વ્યાખ્યા’ કહીને હસી કાઢવામાં આવ્યા છે. (પૃ. ૧૬) એમ લાગે છે કે ‘સંતવાણી’નું કોઈ સ્પષ્ટ દર્શન લેખક પાસે નથી. ધર્મપંથોની લાંબી લાંબી યાદી મૂકી છે, પણ એની ઉપાસના પદ્ધતિ વિશે ભેળસેળ, નવરાત્રિનો ઉત્સવ ૧૨મી સદીમાં ચાલુ હોવાનો ઉલ્લેખ ‘નઉદિન નઉરતા લોક પૂજે’ એમ ‘વિસલદેવરાસી’માં પ્રાપ્ત હોવા છતાંય કવિ વલ્લભ ભટ્ટના સમયથી (૧૮મી સદી) ગુજરાતમાં નવરાત્રિના રીતસરના ઉત્સવો શરૂ થઈ ગયા’ – જેવાં અનેતિહાસિક વિધાનો; કાળક્રમનો અભાવ (દયારામ પછી ભાલણ);

અઘોરી અને વૈષ્ણવ બધા એક થેલામાં અને સતત આમતેમ થયા કરતી-ગૂંચવાતી મતિ (ચંચલતા ?) – અભ્યાસનો આકાર બંધાવા દેતાં નથી.

છેલ્લે મુકાયેલાં બે સંગીતરૂપકો અને ભોજા ભગતની રચનાના આસ્વાદમાં પ્રયોજાયેલી શૈલી પણ આ ગ્રંથને અનુરૂપ નથી. પરિશિષ્ટ-એકની સંદર્ભસૂચિમાં ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભક્તિકવિતા’ વિશેના ગ્રંથો ખાસ કરીને આ જ શીર્ષકથી ૧૯૮૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલો જગદીશ શાહનો મહાનિબંધ અને ગંગાસતીની રચનાઓનું તત્ત્વદર્શન ચર્ચતા ભાણદેવજી તથા સ્વામી બ્રહ્મવેદાંતજીના ગ્રંથો જરૂરી હતા. પરિશિષ્ટ-બેમાં નરસિંહથી સાલવારીનો આરંભ થયો હોત તો એક ઉત્તમ કામ બની આવત. આ સૂચિમાં જે કવિ નથી તે જવારામની સાલવારી છે અને જે કવિ છે તે ભોજા ભગતની સાલવારી નથી ! અંદરની સામગ્રીમાં એક અને અહીં સૂચિમાં બીજી એમ વિરોધાભાસી સાલવારી પણ મળે છે. પૃ. ૨૨૨ ઉપર મૂળદાસ વિ. સં. ૧૬૦૫, ઈ. સ. ૧૫૪૯ છે, જ્યારે સૂચિમાં વિ. સં. ૧૭૧૧, ઈ. સ. ૧૬૫૫ છે ! અનુક્રમમાં અને મૂળ લેખમાં શીર્ષકભેદ પણ જોવા મળે છે. ખુદ ટાઈટલ પણ ‘મરમી શબદનો મેળો (ગુજરાતનું પરંપરિત સંતસાહિત્ય)’ અને અંદરના ટાઈટલમાં ‘મરમી શબદનો મેળો’ તથા ‘ગુજરાતનું સંત સાહિત્ય. સત્ત્વ, તત્ત્વ, સૌંદર્ય, કલા અને કસબ’ એમ છે તથા નીચે ‘ગુજરાતી સંતવાણી – ભક્તિકવિતા વિશેના વક્તવ્યો – લખાણોનો સંચય.’ ક્યાંય એકવાક્યતા કે ફરી વિચારવાની ધીરજ નથી. આ બધું નિરંજન રાજ્યગુરુમાં ગાંભીર્યના ભોગે ચબરાકિયાં વધુ હોવાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

□ નિરંજન રાજ્યગુરુનું બીજું પુસ્તક ‘ગુજરાતનો સમૃદ્ધ વાહ્યમય વારસો’ લોકસાહિત્ય, ભવાઈ, સંતસાહિત્યમાં ચારણસર્જકો અને ગાયકોનું પ્રદાન, બારોટી સાહિત્ય અને છેલ્લા ત્રણ લખાણોમાં એક વ્યક્તિવિશેષ કાનજીભાઈ બારોટ વિશે, એક વાર્તા અને એક ‘ચારણી સુદામાચરિત્ર’નું અવલોકન છે. વચ્ચે ‘સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાં અફીણના સેવનની પ્રથા’ પણ છે. જોઈ શકાય છે કે આ કોઈ અભ્યાસગ્રંથ નથી, પણ સૌરાષ્ટ્રના કટાવ

ભરતકામ જેવું જુદીજુદી આકૃતિઓ અને રંગબેરંગી કાપડના ટુકડાઓ કાપીને એકબીજા સાથે જોડીને કે ચોંટાડીને બનાવેલો સંચય છે. કટાવકામમાં મૂળની સામગ્રી તો તૈયાર હોય છે, એને કેવી રીતે કાપીને ક્યાં ચોંટાડવામાં આવે છે એમાં જ કલા અને કસબ હોય છે. મેઘાણી, જયમલ્લ પરમાર, પુષ્કર ચંદરવાકર તથા જેનો નામોલ્લેખ નથી એવા બીજા ઘણા લોકગુર્જરી વિવેચકો દ્વારા ચર્ચાઈ ગયેલા મુદ્દાઓ અહીં છે. નિરંજન રાજ્યગુરુની વિશિષ્ટતા અગાઉના મુદ્દાઓને સાંકળવામાં અને સંગીતતત્ત્વના ઉમેરણમાં રહેલી છે. એમણે આ ક્ષેત્રોના સંશોધનની અને સંપાદનની મુશ્કેલીઓની વાત પણ જાત-અનુભવ ઉપરથી કરી છે, તે ઉપયોગી છે. હસુ યાજ્ઞિક જેવા લોકસાહિત્ય અને લોકસંગીતના જાણકાર આપણી પાસે છે, પણ નિરંજન રાજ્યગુરુ પાસે જે લોકસંપર્ક છે તે તેમનાં લખાણોને જીવંત બનાવે છે. એમનાં અમુક નિરીક્ષણો નોંધવા જેવાં છે :

- વર્ગીકરણ ન થઈ શકે એટલું વૈવિધ્ય લોકસાહિત્ય જાળવે છે.
- લોકસંગીત – પશુપંખી પ્રકૃતિના – જુદાજુદા ધ્વનિ સંકેતો દ્વારા જન્મ પામ્યું છે.
- લોકગીતો બહુધા પાંચ કે તેથી ઓછા સ્વરોમાં સીમિત હોય છે.
- લોકસંગીતમાં શાસ્ત્રીય રાગોની છાયા દેખાય, પરંતુ એ શાસ્ત્રીય રાગોના શુદ્ધ બંધારણ મુજબના સ્વરો નથી.
- વીસમી સદીના અંત સુધીમાં લોકગીતોના ૪૦૦, લોકવાર્તાના ૩૦૦, લોકભવાઈ અને લોકકહેવતોના ૫-૫ સંપ્રહો પ્રકાશિત થયેલા જોવા મળે છે.
- લોકગીતો સમૂહગાન, ભજનો વ્યક્તિગાન છે.
- લોકગીતોમાં પાઠાંતર અનિવાર્ય, જ્યારે સંતવાણી – ભજનોમાં પ્રમાણમાં ઓછાં પાઠાંતરો.
- ભવાઈ – અસાઈતના સમય પહેલાં પણ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં લોકનાટ્યની જૂની પરંપરા સચવાઈ હશે એવા નિર્દેશો પ્રાચીન મંદિરોના શિલ્પ-સ્થાપત્યોમાં મળી આવે છે.
- સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિને જાળવનારી પરંપરાઓમાં ચારણ એક એવી જાતિ છે જેણે એક તરફથી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય અભિજાત સાહિત્ય સાથે તો બીજી તરફથી લોકજીવન સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક અને સંબંધને કારણે

લોકસાહિત્યને તથા લોકપ્રિય - લોકભોગ્ય સાહિત્યને પણ જીવંતું રાખ્યું છે.

- ચારણોમાં બે પ્રકારના સર્જકોની ભજનવાણી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો પોતે જ સંતકવિ હોય, સંતસાધનાના ક્ષેત્રમાં સાધના કરીને અનુભૂતિ મેળવી હોય. બીજા એ કવિઓ છે જેમણે અધ્યાત્મસાધના નથી કરી પણ પોતાની કવિત્વશક્તિના બળે અનેક ઉત્તમ ભક્તિરચનાઓ આપી છે.
- બારોટ : જીવંત ઈતિહાસ ધરાવતી એક સમૃદ્ધ લિખિત પરંપરા.
- બારોટની વહીમાંનું લખાણ એટલું બધું સંક્ષિપ્તમાં અને સાંકેતિક ભાષામાં હોય કે બીજા કોઈ ઉકેલી શકે નહીં.
- કાનજીભાઈ બારોટ : ટેરવાં ને તંતુની જુગલબંદી.
લોક, ચારણ, બારોટ, સંત એમ અનેક પરંપરાઓની સમૃદ્ધ જાણકારી નિરંજન રાજ્યગુરુ ધરાવે છે અને 'જે પોષતું તે મારતું'નો ઘાટ પણ એમની સમજમાં તથા ભાષામાં પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. ઉપરનાં નિરીક્ષણોમાં 'સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ' તથા 'ચારણોના બે પ્રકાર'નાં અવતરણો જુઓ, સ્પષ્ટતા નથી. અહીં

બહુશ્રુતતાના કારણે જન્મેલા દોષો વિચારોમાં સંકરતા પેદા કરે છે અને તે ભાષાને સરળ રહેવા દેતા નથી. એમને એકસાથે બધું કહી દેવું છે એટલે વારેવારે યાદીઓ ટપકી પડે છે ! સૌથી મોટી મુશ્કેલી સ્પષ્ટદર્શનની છે. અહીં લોકસાહિત્ય અને ચારણીસાહિત્ય વિશે સ્પષ્ટતા નથી. લોક 'વાર્તા' (વૃત્તાંત) છે અને ચારણી 'કથા' છે. લોકવાર્તાનો કોઈ ખાસ કથક નથી તે પીપળાના થડ પાસે બેઠેલી ડોશી પણ કહે અને ઢોર ચારતો ગોવાળ પણ કહે, જ્યારે ચારણી 'કથા' છે, કારણ કે તેનો ખાસ 'કથક' છે. ચારણીકથા માત્ર ડાયરાની ચીજ છે, જ્યારે લોકવાર્તા પાણીસેરડે, તુલસીક્યારે, વાટ કાપવા કે વનવગડે પણ સાંભળવા મળે, એનો કોઈ ખાસ 'કથક' નથી, માત્ર 'વદકો' છે !

અસ્તુ. લેખક પાસે જાણકારી ઘણી છે, પણ વર્ગીકરણ નથી એટલે સર્વત્ર સંકર રજૂઆત થઈ ગઈ છે. લોકબોલીમાં આને ખીચડો કહેવાય ! ખેર, ભલે ખીચડો પણ નિરંજન રાજ્યગુરુએ રાંધી આપ્યો છે, તેનો પણ એક સ્વાદ છે. □

૨૪x૭ = મુંબઈ : અમૃત ગંગર

અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. ડબલ ડેમી ૩૧૨, રૂ. ૪૨૫

ઐતિહાસિક, કેલિડોસ્કોપિક, ધબકતું મુંબઈ

વિનીત શુક્લ

મમ્માઈ, મન્બાઈ, મયામ્બુ, મોમ્બાઈમ, મોમ્બાય, બોઆ બાઈમ, બોઆવિડા, બોમબાહિયા, બામ્બાઈમ, બોમ્બેઈમ, બોમ્બે યે, બૂન બે, બમ્બઈ, સ્લમ્બે, બોમ્બે, મુંબઈ, મુંબાઈ, મોંભઈ.

આખા ભારતના માનીતા અને ગુજરાત તથા ગુજરાતીઓના થોડાક વધુ માનીતા, મુંબઈનાં આટલાં બધાં નામો આજ સુધીમાં પ્રચલિત થયાં છે એમ આપણને કહેવામાં આવે તો આપણા માનવામાં આવે ? નહીં ને ?

પરંતુ એ હકીકત છે અને આ પુસ્તક ખૂલતાં જ એ બધાં નામ આકર્ષક રીતે મુકાયેલાં નજરે પડે છે.

મુંબઈનાં ઈતિહાસ અને ભૂગોળની, સમાજ અને વ્યવહારની, એના મહત્ત્વની ને એના પ્રદાનની કંઈ કેટલીય જાણીતી-ઓછી જાણીતી-અજાણી, ધ્યાનપાત્ર ને સ્મરણીય, આનંદપ્રેરક ને વિચારમાં ડુબાડતી ને વિષાદપ્રેરક વાતોની હારમાળા આ પુસ્તક રજૂ કરે છે. હા, મુંબઈનું સર્વ અને સતત - ચોવીસે કલાક ને સાતે દિવસ.

‘મુંબઈ સમાચાર’માં દર શનિવારે પ્રગટ થતી એમની કટાર ‘ડીપ ફોકસ’માં લખાયેલા લેખાંકોનું જરૂરી સુધારાવધારા, વિષયવાર વર્ગીકરણ અને આયોજન કરીને અમૃત ગંગરે એને આ પુસ્તકરૂપ આપ્યું છે.

પુસ્તકના લેખાંકો ૧૫ વિભાગોમાં ને એનાં, બધાં મળીને, ૧૧૦ જેટલાં પ્રકરણોમાં વિભાજિત છે. ને એ રીતે મુંબઈનું એક સર્વાશ્વેષી દર્શન એમાં કરી શકાય છે. એમાં ‘મુંબઈ અને ગાંધીજી’ જેવો, પાંચ પ્રકરણોમાં મુકાયેલો ઐતિહાસિક વિભાગ છે તો ‘જૂનાં ઈરાની રેસ્ટોરાં અને બેકરીઓ’ જેવો વિલક્ષણ, રસપ્રદ માહિતીવાળો વિભાગ પણ છે, ‘ફિલ્મ સ્ટુડિયો’ (૧૨ પ્રકરણો !) અને ‘સિનેમા-સંગીત-નાટક-ચિત્રકલા’ જેવા વિભાગોની સાથેસાથે ‘દેશી-વિદેશી લેખકોની નજરે મુંબઈ’ જેવા વિભાગો પણ છે. ‘ઇમારતો અને ઇતિહાસ’નાં નવ પ્રકરણોમાં ભૂતકાળથી વર્તમાન તરફ આવતો રસપ્રદ ઇતિહાસ છે તો સૌથી વધુ પ્રકરણો – ૨૨ પ્રકરણો – વાળા ‘ટાપુ અને પરાં’ નામના વિભાગમાં ‘ફોર્ટ’થી લઈને ‘કાંઠીવલી – અ સેનેટોરિયા સબર્બ’ સુધીનું ફલક આખા મુંબઈને એની લાક્ષણિકતાઓ સાથે આવરી લે છે ! પરિશિષ્ટમાં, છેલ્લે સંદર્ભસૂચિ તથા વ્યક્તિ-ફિલ્મ-નાટક-સ્થળ-સંસ્થા નામોને સમાવતી શબ્દસૂચિ.

આના પરથી પુસ્તકનાં વ્યાપ અને વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આવી જશે. એ બધું રસપૂર્વક વાંચતાં લેખકની અભ્યાસનિષ્ઠા, સમાજનિષ્ઠા અને સર્જકતા સાથેની જીવંત કડી સ્પષ્ટ થાય છે. દરેક વિભાગ સાથે મૂકેલી નાની ચિત્રતસવીર સાથેની વિગતવાર અનુક્રમણિકામાંથી પસાર થતો વાચક પોતાના મનપસંદ વિષય, સ્થળ કે વ્યક્તિ સુધી સીધો પહોંચી શકે છે.

ઊડીને આંખે વળગે ને દિલમાં ચોંટી જાય એવી વિગતો – વાતો આ પુસ્તકમાં ઠેરઠેર છે. થોડી જોઈએ :

- ૧૮૯૩માં મહારાષ્ટ્રના ગણેશોત્સવનો આરંભ નવા પાવે પણ મુંબઈની કેશવજી નામક ચાલમાં થયો હતો. [...] ૧૯૯૨માં આ ચાલવાસીઓએ ગણેશોત્સવની શતાબ્દી રંગેરંગે મનાવી હતી. (પૃ. ૧૬૧)
- ૨૦૦૫માં ખુલ્લા મુકાયેલા મુંબઈના જે. જે. ફ્લાયઓવરને મહારાષ્ટ્ર સરકારે મખદૂમઅલી

માહિમીના નામે કરીને (મૂળ કોંકણના) આ સૂફી સંતને સલામી ભરી છે [...] ૨.૧ કિ.મી. લંબાઈનો આ ફ્લાયઓવર ભારતનો સૌથી લાંબો માર્ગસેતુ ગણાય છે. (પૃ. ૧૭૯)

- પાઠારે પ્રભુઓ [મુંબઈમાં સ્થિર થયેલા આરંભના લોકોમાંના એક] પોતાને પાઠારે કે પાઠાને કહે છે કારણ કે તેમનાં મૂળ પાટણ (ગુજરાત)નાં હતાં, પૈકણ (દખ્ખણ)નાં નહીં (પૃ. ૧૮૦)
 - કાંઠીવલીમાંથી મળેલા ઘણા પથ્થરો મધ્ય પેલિયોલિથિક યુગના મોટા પથ્થરોના પાતળા કકડા કે તેની પતરીઓ છે, જે બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમમાં જોઈ શકાય છે.’ (પૃ. ૧૮૫)
- સાહિત્ય અને કળાઓ, ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ, સમાજ અને નાગરિકધર્મ જેવા વિવિધ વિષયોમાં અમૃત ગંગરનાં જીવંત રસ અને જાગૃતતાના ફળસ્વરૂપે પુસ્તકમાં આપણને કેટલાંક રસપ્રદ નિરીક્ષણો મળે છે. એમાં એક કલારસિકની સંવેદનશીલતા પણ ઝિલાઈ છે :

- ભીંડી બજાર જવાનું થાય તો કાન જરૂર સરવા કરજો. ભૂતકાળના કોઈ ખૂણેખાંચરેથી આપણી નગરી મુંબઈના ભીંડીબજાર ઘરાણાના રાગો હોય અને એમની બંદિશો કદાચ સંભળાય. ઇતિહાસ ભવિષ્યના ભૂતમાં ગુંજતો હોય છે... હેમખેમ... હેમ અને ખેમ. (પૃ. ૧૪૪)
- સવાલ એ છે કે શું આપણું શહેર દેખીતા ચળકાટ પાછળ માનવીય નિસાસા સાંભળવાની સંવેદનશીલતાને કાયમ રાખી શકશે ? (પૃ. ૧૬૭, ‘ચિંચ પૂગળી’)
- સાયનના કિલ્લાની બાંધણી ખૂબ રસપ્રદ છે... કમનસીબે આપણી પ્રજાએ કે સરકારે આવાં ઐતિહાસિક સ્થળોની થોડીઘણી પણ સંભાળ લીધી નથી અને પરિણામે તે બિસ્માર હાલતમાં પડ્યાં છે. (પૃ. ૧૭૭)
- આજે પણ મુંબઈ શહેરનાં પરાંઓની રાણી વાંદરામાં ફરવું એટલે શહેરના સદીઓજૂના ઇતિહાસમાં મજાની ટહેલ કરવા જેવું છે અને ચલતે ચલતે કદાચ આખરે ‘મુંબઈ શહેર કોનું’ એ પ્રશ્ન ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં રહીને પૂછવાનું મન થાય (પૃ. ૧૮૨)

‘પરિશિષ્ટ’ વિભાગમાં ‘સાલવારી’ પ્રકરણમાં ઈ. પૂ. ૨૦૦થી ઈ. ૨૦૧૦ સુધીની ઐતિહાસિક વિગતો વર્ષાનુક્રમે મૂકીને લેખકે મુંબઈના સમયપટ પર એક વિહંગ નજર નાખવાની ઉપયોગી સુવિધા કરી આપી છે. સંદર્ભની દૃષ્ટિએ એ પ્રકરણ ઘણું મહત્ત્વનું છે.

આ પુસ્તકની સમૃદ્ધ સંદર્ભસૂચિ જોતાં પણ, મુંબઈ અને મુંબઈગરા વિશેની વાર્તા-વિગતો એકઠી કરવામાં ને આયોજિત રીતે મૂકવામાં લેખકે કેટલી જહેમત ઉઠાવી છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

‘પરિશિષ્ટ’ વિભાગનું ‘મુંબઈ અને ગુજરાતીઓ’ પ્રકરણ વિશિષ્ટ છે. મુંબઈના આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય જીવનમાં દરેક સ્તરે, ભૂતકાળમાં અને વર્તમાનમાં, ગુજરાતીઓના ગૌરવવંત પ્રદાનની વાત કરતાં એમણે નોંધ્યું છે : ‘આજે મુંબઈ ભારતની ફાઈનાન્સિયલ રાજધાની બન્યું છે તેની પાછળ એક દીર્ઘ ઇતિહાસ સમાયેલો છે અને એ ઇતિહાસને ઘડનારા ગુજરાતીઓ હતા.’ (પૃ. ૨૬૬) અને મુંબઈમાં સર્વત્ર ગુજરાતીઓ વિશે રૂઠ થઈ ગયેલું એક ‘જૂઠ’ તોડતાં લેખકે સાચું જ કહે છે કે, ‘બધા ગુજરાતીઓ પૈસાવાળા એ માન્યતા એક નર્પુ મીથ છે, અસત્ય છે [...] અન્ય લોકો માને છે કે ગુજરાતીઓ એટલે કે ગુજજુઓને પૈસા સિવાય કોઈ વિચારો જ નથી આવતા. તેઓ ખાણીપીણી અને પૈસા માટે જ જીવી જાણે છે. ખોટી વાત’ (પૃ. ૨૬૦)

વેપારઉદ્યોગ સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં પણ નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર ગુજરાતીઓનાં નામો-વિગતો આપી તેઓ પ્રતિતિપૂર્વક કહે છે કે, ગુજરાતીઓએ મુંબઈનાં કલા, ક્રિકેટ, શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોને વધારે માતબર બનાવ્યાં છે અને તેમનું મૂલ્યાંકન એ સંદર્ભે બંગાળી કે ભારતની અન્ય કોઈ પણ સંસ્કૃત, શિક્ષિત અને પ્રગતિશીલ પ્રજાની સરખામણીમાં જરાપણ ઓછું ન આંકી શકાય. (પૃ. ૨૬૧)

જોકે મુંબઈ જેવા ભારતના સૌથી પચરંગી શહેરના પચરંગીપણાને અમૃતભાઈએ ઠેરઠેર ઉપસાવ્યું છે. વર્તમાનમાં આ પચરંગીપણા પર થયેલા આઘાતોની તેમણે સખેદ નોંધ લીધી છે. મુંબઈને મુંબઈ બનાવવામાં ક્યાંક્યાંથી આવેલા, કયા કયા લોકોનું કેવું પ્રયંડ પ્રદાન છે એની ઘણી જાણીતી - અજાણી વાતો - વિગતો આ પુસ્તકમાં મૂકીને લેખકે ચોક્કસ વિધાયક દષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો છે.

આ સાથે જ અલબત્ત એક બીજી વાત નોંધવી પડશે. કોઈ શહેર કે સ્થળ વિશેના પુસ્તકમાં ઐતિહાસિક વિગતોનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય એ સાચું. મુંબઈ વિશેની ઘણી

જૂની (અને કેટલીક નવી પણ) વાતો આ પુસ્તક થકી એકસાથે હાથવગી થાય છે એ પણ સાચું. પરંતુ બહુધા ભૂતકાળની વિગતોમાં રસ ટકાવી રાખવા વાચકે મથવું પડે છે એય સાચું છે. ઇતિહાસના આવા ‘ઓવરડોઝ’ને સંતુલિત કરવા લેખકે સભાન પ્રયાસ કર્યા છે, પણ એ પૂરા સફળ નથી થઈ શક્યા.

વળી, ‘મુંબઈ સમાચાર’ની કટાર માટે જુદાજુદા સમયે લખાયેલા ને પ્રગટ થતા ગયેલા લેખોમાં ત્યારે નજરે ન ચડેલાં પુનરાવર્તનો, એ લેખો એકસાથે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયા છે ત્યારે તરત ધ્યાનમાં આવે છે. પુસ્તક કરતી વખતે આવાં પુનરાવર્તનો કાળજીથી નિવારી શકાયાં હોત. એવી સાફસૂફી જરૂરી હતી. ઉપરાંત, કેટલીક શાબ્દિક અને છાપકામની ભૂલો પણ રહી જવા પામી છે. અમૃતભાઈ અનેક જગાએ ‘ફિલ્મ પ્રગટ થઈ હતી’ લખે છે ત્યાં ‘ફિલ્મ રજૂ થઈ હતી’ એમ ન હોવું જોઈએ ?

બે વાત મુદ્રણસજ્જા અને ચિત્રો વિશે. દરેક વિભાગના આરંભે એક આખા પાના પર ગેટ વે ઓફ ઇન્ડિયાની એક કમાનનું ચિત્ર અને વચ્ચે તે તે વિભાગસંબંધી એક નાનકડું રેખાચિત્ર મૂકીને એમાં રસપ્રદ રીતે પ્રવેશ કરાવાયો છે. આખા પુસ્તકની મુદ્રણસજ્જા (લેઆઉટ) કળાત્મક છે. દરેક પાના પર છેક નીચે ચોપાટીના દરિયામાંથી દેખાતા મુંબઈનું પાતળું રેખાચિત્ર મૂકીને શહેરની દૃશ્ય અસરને પણ સતત સાથે રખાઈ છે.

પુસ્તકના આવરણ પર, મુંબઈની આગવી શાન સમા છત્રપતિ શિવાજી ટર્મિનસનું અને એની સામે ગતિશીલ વાહનો-માણસોનું સહેજ આઉટ ઓફ ફોકસ તસવીર જેવું બહુરંગી ચિત્ર છે. મુંબઈની ગતિને આ રીતે રજૂ કરવાનો વિચાર સૂચક છે (જોકે એની રંગયોજના આવરણની સુંદરતાને સહેજ જોખમાવે છે.) વધુમાં, આવરણ પર પુસ્તકના શીર્ષકની ઉપર એક પંક્તિ મુકાઈ છે : ‘હર અંધેરે કે પીછે એક સવેરા પહાં.’ આમ ચિત્ર, શીર્ષક અને પંક્તિના આ સંયોજનથી લેખકે મુંબઈના આત્માને સચોટ રીતે પ્રગટ કરી, પુસ્તકની અંદર જવાની ઉત્સુકતા જગાડી છે.

પણ, સાથે, એક બીજી નોંધ પણ લઈએ. પુસ્તકમાં, કદાચ દરેક લેખનું બે પાનાંનું કદ રાખવાના આશયે, સુંદર, ઐતિહાસિક, શ્યામ-શ્વેત તસવીરોને નાના કદની કરીને મુકાઈ છે. અને એ નાની તસવીરોનું છાપકામ આજના આધુનિક છાપકામમાં જોવા મળતું હોય છે એવું, એટલું ‘શાર્પ’ નથી, એ કહેવું જ પડે.

છેલ્લે, બે કવિઓની દષ્ટિએ મુંબઈ-દર્શનની, લેખકે કરેલી નોંધ જોઈએ. એક તો, પુસ્તકના આરંભે જ અમૃતભાઈએ, કવિ નિરંજન ભગતના વિખ્યાત કાવ્યની પંક્તિઓ, ઉચિત રીતે નોંધી છે : ‘ચલ મન મુંબઈ નગરી, જોવા પુસ્ત્ર વિનાની મગરી !’ અને બીજું : મેક્સિકોમાં જન્મેલા ને ૧૯૮૦માં નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર કવિ-નિબંધકાર ઓકતાવિયો પાઝ ૧૯૫૧માં મેક્સિકોના એલચી તરીકે ભારત આવેલા અને દિલ્હી જતાં પહેલાં

મુંબઈ ઊતરેલા. એક આખો દિવસ અને રાતે પણ, મુંબઈમાં ભરચક્ક રખડપટ્ટી કરેલી.. એ અનુભવને એમણે આમ રજૂ કરેલો : ‘મેં વિકરાળ આકૃતિઓ જોઈ અને સૌંદર્યના ચળકાટે મને આંજી દીધો. બદનામ ગલીઓમાં હું ફર્યો. કોઠાઓ અને હાટડીઓ તરફ, રંગો ચોપડેલી વેશ્યાઓ તરફ અને કાચના મણકા અને ભભકદાર ઘાઘરા પહેરેલા વ્યંડળો તરફ તાકીને જોયું. હું મલબાર હિલ તરફ ગયો અને એના સ્વસ્થ બગીચાઓમાં ફર્યો. એક શાંત શેરીના છેવાડે મેં વિભ્રાન્તિ થાય તેવું દશ્ય જોયું – નીચે કાંઠાના ખડકો પર ભટકાતો ને તેમને ફીણની ચાદરથી ઢાંકી દેતો કાળો દરિયો.’ (પૃ. ૨૫૫)

ટૂંકમાં, મુંબઈને જોવું, જાણવું, ઝીલવું, પામવું, માણવું હોય તો એ આ ‘૨૪x૭ = મુંબઈ’માં ભરપૂર છે. રાહ છે માત્ર વાચકની તત્પરતાની.

□

અભિનંદન

- સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી)નો અનુવાદ-પુરસ્કાર દર્શના ધોળકિયાને ‘કાર્મેલીન’ (કોંકણી લેખક દામોદર માઉઝેકૃત નવલકથાના અનુવાદ) માટે. દર્શનાબહેને સંશોધન-વિવેચન-ચરિત્રનાં પુસ્તકો પણ આપ્યાં છે. ‘નરસિંહ ચરિત્રવિમર્શ’ એમનો ધ્યાનપાત્ર ગ્રંથ છે.
- ધ્વનિલ પારેખ ને, ૩૫થી નીચેની વયના લેખકો માટેનો, સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી)નો ૨૦૧૧નો યુવાગૌરવ પુરસ્કાર ‘અંતિમ યુદ્ધ’ નાટક માટે. ધ્વનિલ કવિ અને સમીક્ષક તરીકે પણ ઉલ્લેખનીય છે.
- જાણીતા કવિ હરિકૃષ્ણ પાઠકને ૨૦૧૧ના વર્ષનો ‘કવીશ્વર દલપતરામ પુરસ્કાર સર્જનક્ષેત્રે એમના મહત્ત્વના પ્રદાન તરીકે મળ્યો છે. હરિકૃષ્ણની મરમાળી ‘સાક્ષરબોતેરી’ હમણાં વધુ ધ્યાનપાત્ર છે.
- વર્ષોથી ગૌરવવંત રહેલો કુમાર-ચંદ્રક ૨૦૧૧ના વર્ષ માટે ગઝલકાર અને ગઝલવિચારક રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીન’ને મળ્યો છે.
- મહત્ત્વના સાહિત્યિક પ્રદાન માટે અપાતું ‘સચ્ચિદાનંદ સન્માન’ ગુજરાતીના ત્રણ વરિષ્ઠ લેખકોને : સર્વોદય ચિંતક અને ‘હિંદસ્વરાજ એક અધ્યયન’ તથા ‘આપણા ઉમાશંકર’નાં દષ્ટિપૂર્ણ લેખન-સંપાદન કરનાર કાન્તિભાઈ શાહને (૨૦૦૭ માટે); પુરાતત્ત્વ તેમજ મધ્યકાલીન સાહિત્યના વિચક્ષણ સંશોધક-વિવેચક, ‘સરવંગા’ (વિવેચન) અને ‘હૂ હૂ’ (નવલકથા)ના લેખક નરોત્તમ પલાણને (૨૦૦૮) માટે અને પીઠ ગઝલકાર કવિ, ગઝલ-વિવેચક તથા હમણાં જેમના ચાર નિબંધગ્રંથો પ્રગટ થયા તે નિબંધકાર રતિલાલ અનિલને (૨૦૦૯) એનાયત થયા છે.

સૌને અભિનંદન

વરેણ્ય

આધ્યાત્મિક કાંતિનાં ફૂલો : અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાલા

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૧

કવિસ્પર્શ સાથેના આસ્વાદ્ય અનુવાદો

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

કવિતા અને અધ્યાત્મતત્ત્વ સંદર્ભે કવિ કાન્તે બહુ યોગ્ય રીતે ઉચ્ચારેલું કે કાવ્યના સૌન્દર્યમાં જો મેટાફિઝિકલ ઓગળ્યું ન હોય તો મારે એ સ્વીકાર્ય નથી અને એ જ વાતની પ્રતીતિ રાજેન્દ્ર શાહે પ્રથમ મુનશી સન્માનનો સ્વીકાર કરતાં આપેલા વક્તવ્યમાંથી મળે છે. કેહ્યત આપતાં રાજેન્દ્ર શાહે જણાવેલું કે “એ સમયે અમારી પ્રાર્થનાઓમાં નરસિંહ મહેતાનું ‘વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ’નું કાયમી સ્થાન હતું. પણ મને એ બહુ સ્પર્શેલું નહીં. પણ પછી નરસિંહ મહેતાનો મંત્ર મળ્યો : ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે’ – આ ટૂંકો મંત્ર મારા ચિત્તનો કબજો લઈ બેઠો” આ બંને ઉદાહરણો મધ્યકાલીન કવિતામાંથી પસાર થઈએ છીએ ત્યારે અવશ્ય સંભારવા જેવાં છે. મધ્યકાળની રચનાઓને દર્શનથી દૂર કરી વાંચી શકાતી નથી પણ કેટલીક મધ્યકાલીન રચનાઓ આંતરિક ચેતનાનાં સ્ફુલિંગોથી દર્શનને સજીવ રીતે પ્રત્યક્ષ કરે છે. આ વાત મધ્યકાળના ભક્તિ-આંદોલને ભારતીય ફલક પર જે નવોત્થાન આપ્યું એને તપાસતાં ખાસ જોવા મળે છે. એમાંય દક્ષિણ ભારતની અજાણી રહેલી ભાષાઓના ભક્તિસાહિત્યનો પણ હવે પરિચય થવા માંડ્યો છે. દક્ષિણ ભારતની દ્રવિડી ભાષાજૂથમાંથી એના અનુવાદો ઉપલબ્ધ થવા માંડ્યા છે. પ્રદીપ ખાંડવાલા જેવા સચેત અનુવાદકે આધ્યાત્મિક કાંતિનાં ફૂલોમાં મધ્યકાલીન કન્નડ વીરશૈવોનાં વચનોનો અનુવાદ આપ્યો છે.

પ્રદીપ ખાંડવાલા પોતે અંગ્રેજી ભાષાના કવિ છે. ‘વાઈલ્ડ વર્ડ્સ’ (રાઈટર્સ વર્કશોપ, ૧૯૮૨), ‘આઉટ’ (રૂપા એન્ડ કુ. ૧૯૮૪) અને ‘ઈન્કાર્નેશન’ (નેશનલ પબ્લિશિંગ હાઉસ’ ૧૯૮૭) – એ કાવ્યસંગ્રહોમાં એમની કવિચેતનાએ લઘુકાવ્યો (Cameo) પર ધ્યાન વધુ કેન્દ્રિત કર્યું છે. અને ગુજરાતી ભાષાની કવિતાના એમના અંગ્રેજી અનુવાદોના સંગ્રહ ‘બિયોન્ડ ધ બીટન ટ્રેક’ (ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૨૦૦૮)માં પણ એમણે લઘુકાવ્યોના બે ખંડ (Cameo I, Cameo II)ને આમેજ કર્યા છે. શબ્દો અને કલ્પનોનાં સાહચર્યોને કારણે સર્જનાત્મક લેખન પ્રસ્તારી અને તેથી શબ્દાણુ બની જતાં હોય છે, એની સામે એમનું વલણ લઘુકાવ્યોના મહત્તમ પરિણામગામી પ્રયત્નો ભણી વળેલું છે. એમની આ ચિત્તવૃત્તિને દક્ષિણની કન્નડભાષાનાં વીરશૈવ ‘વચનો’ આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. આજે ગુજરાતીમાં ‘મધ્યયુગીન ભારતીય કવિતા’ (શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી મહિલા વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ-૨૦૦૮), જેવા ગ્રંથમાં નૂતન જાનીને પણ ‘કન્નડ સાહિત્ય પરંપરા અને વીરશૈવ’, ‘વીરશૈવ કવિ અક્ક મહાદેવી’, ‘અક્ક મહાદેવીનાં વચન’ અને ‘આન્ડાલ’, અક્ક મહાદેવી, મીરાંની કવિતાની તુલના’ વગેરે લેખો દ્વારા આ જ વિષયને સ્પર્શ કર્યો છે. પણ વિવિધ ગ્રંથોમાંથી કરેલા ભાષાન્તરિત ઉતારાઓની અસંકલિત પુનરાવૃત્તિથી આ લખાણો

અશાસ્ત્રીય રહ્યાં છે. નૂતન જાનીના ગ્રંથમાં રજૂ થયેલા અનુવાદોમાં ન તો અનુવાદકનું નામ આપ્યું છે, ન તો એના સ્ત્રોત બતાવ્યા છે. તે જોતાં પ્રદીપ ખાંડવાલાના અનુવાદોને મળેલો એમની કવિરુચિનો લાભ આગળ તરી આવે તેવો છે.

કે. સચ્ચિદાનંદે ‘ઓથર્સ, ટેક્સ્ટ્સ ઈસ્યૂઝ’ (પેનકાફ્ટ ઇન્ટરનેશનલ, દિલ્હી ૨૦૦૩) ગ્રંથમાં ‘ભક્તિ : પહેલાં આંદોલનો’ નામે લેખમાં તમિળ ભક્તિ-આંદોલન, કન્નડ વીરશૈવ (લિંગાયત) આંદોલન અને મરાઠી વારકરી આંદોલનને ‘કોઈ અન્ય જીવન, કોઈ અન્ય કાવ્યશાસ્ત્ર’ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે એ જોતાં પ્રદીપ ખાંડવાલાના પુસ્તકનું શીર્ષક ‘આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનાં ફૂલો’ ઘણું સૂચક છે. આધ્યાત્મિકતાની ક્રાંતિ અને પછી ક્રાંતિનાં ફૂલો – આ બંને વિરોધની સર્જનાત્મકતા કે સચ્ચિદાનંદના અભિગમને જ પુરસ્કારે છે.

વીરશૈવ આંદોલનના ભક્તકવિઓએ મૌખિક કાવ્યશાસ્ત્ર અપનાવી, લોકબોલી અને લોકપરંપરાની નજીક સરકી અંગત ઉદ્દગારોની તરફેણ કરી છે. આ ઉદ્દગારો દ્રવિડ કે સંસ્કૃત છાંદસ સ્વરૂપમાં નહીં પણ ત્રિપદીમાં રહી ગદ્યઉર્મિકોના સ્વરૂપમાં મુકાયેલા છે. ‘વચનો’થી ઓળખાયેલાં આ ગદ્યઉર્મિકો માટે કહેવાયું છે કે આ વચનો સહજતાનાં વચનો નથી પણ સહજતા માટેનાં વચનો છે. અલબત્ત આ વચનકારોએ સહસંબંધોના અને સહઅસ્તિત્વના પ્રાચીન અખિલ ભારતીય ભંડોળનો રૂઢ ઉપયોગ નથી કર્યો એમ નહીં પણ આ વચનકારોએ સર્વસામાન્ય સામગ્રીનો એવો ને એવો જ ઉપયોગ નથી કર્યો. એમાં ક્યારેક તાંત્રિક તત્ત્વવિચારનો કે યોગવિજ્ઞાનનો પણ પ્રવેશ થયો છે. વચનકારોની સૌથી વધુ પ્રચલિત રચનારીતિ તો વિસ્તારિત રૂપકોની, સાદૃશ્ય અને દષ્ટાંતશ્રેણીઓની રહી છે. આ સર્વ વચનકારોનાં કેટલાંક વચનોમાં શિવ પરત્વેની પ્રેમશ્રદ્ધા અને સમર્પિતતાનું, વીરશૈવ દર્શનનું સૌન્દર્યરૂપ નિર્ભર્યું છે, એમાં વચનકારોનું દર્શન વૈયક્તિક સંવેદનની સરાણે ચઢ્યું છે.

પ્રદીપ ખાંડવાલાએ ‘આધ્યાત્મિક ક્રાંતિનાં ફૂલો’માં વીરશૈવ કવિઓમાં અગ્રણી એવા દેવરા દાસિમય્યા, અલ્લમપ્રભુ, બસવણ્ણા અને અક્ક મહાદેવી ઉપરાંત

કેટલાક પ્રકીર્ણ વચનકારોનાં વચનોના અનુવાદો આપ્યા છે. સાથે દરેક કવિના અનુવાદો પૂર્વે એની જીવનસંદર્ભ-સામગ્રી પણ મૂકી છે. આ ગ્રંથની ‘પ્રસ્તાવના’માં, કન્નડ અને અંગ્રેજી કવિ એ. કે. રામાનુજના ‘સ્પીકિંગ ઓવ શિવ’ અનુવાદગ્રંથમાં રજૂ થયેલા ૧૦મી અને પછીની સદીઓના વચનકારોનાં ‘સાહિત્યિક ઠંઠારા વગરનાં અદ્ભુત’ ૧૫૭ કાવ્યોએ કેવી મજા આપી એની પ્રદીપ ખાંડવાલાએ કબૂલાત કરી છે. એમણે ઉમેર્યું છે કે વર્ગ - નાત - જાતિ - લિંગ - સંપ્રદાય વગેરે પર આધારિત આપણા સમાજને બદલવો હોય તો વીરશૈવોની પ્રખર સમાનતા ખપ લાગે તેમ છે. આ સંદર્ભમાં એમણે ‘વીરશૈવ પંથ : એક ઝલક’માં એનો પરિચય પણ કરાવ્યો છે તો વળી, ગ્રંથને અંતે ‘રસાસ્વાદ’ શીર્ષક હેઠળ ક્યારેક વચનોની થોડી ખૂબીઓ પણ તપાસી છે. સંદિગ્ધપણે નિવેદન અને પ્રશ્નને રજૂ કરતું, ક્યારેક વૃતાન્તરૂપમાં રચાતું, ક્યારેક ધ્રુવપદને લઈને ચાલતું, ક્યારેક નાટકીય આરંભ બતાવતું, ક્યારેક ચિત્તાકર્ષક કટાક્ષનો ઉપયોગ કરતું, ક્યારેક અવળવાણી, હતાશાવાણી કે આક્રોશવાણી પ્રયોજતું, ક્યારેક સાક્ષાત્કાર, જ્ઞાન કે માનવસંબંધોની મીઠાશ પ્રસ્તુત કરતું – વચનોનું આવું વિવિધ રૂપ એમણે સોદાહરણ દર્શાવ્યું છે.

પહેલાં, દેવરા દાસિમય્યા લઈએ. આ વચનકારે રજૂઆતની તીવ્રતા સાથે અહિંસાનું વ્યાપક સંવેદન ઊભું કર્યું છે, તે જોવા જેવું છે : ‘હું શા માટે / છરો વાપરું / ઓ ઈશ ? / શેમાંથી એને ખેંચી કાઢું / ને શેમાં એને ખોસી દઉં. જ્યારે તમે જ સમસ્ત વિશ્વ છો / ઓ રામનાથ !’ (પૃ. ૭) આ જ કવિનું એક ‘વચન’ અનુવાદકે પાછળના પૃષ્ઠ પર મૂક્યું છે તેમાં સ્ત્રીપુરુષની સમાનતાનો મુદ્દો કેવી પ્રચ્છન્ન પિતૃસત્તાક ચેતનામાંથી ઊઠ્યો છે તે આજના સંદર્ભમાં જોવાનું રસપ્રદ બનશે :

ઊંચા વાંસના બે કટકા કરો,
નીચલાને સ્ત્રી કહો
અને ઉપરનાને પુરુષ
એકમેકને ઘસીને
આગ પ્રગટાવો

અહીં નીચલાને સ્ત્રી અને ઉપરનાને પુરુષ કહેવાને બદલે વાંસના બે ટુકડા જ રાખી શકાયા હોત. વાંસના બે કટકા થયા પછી ‘નીચલા’ અને ‘ઉપલા’ની જરૂર જ નથી. પણ

આ વચનમાં તત્કાલીન ચેતનાનું માળખું સંડોવાયેલું છે. શરીર સાથે શરીરની તમામ મર્યાદાને સ્વીકારતું અદ્ભુત શરીરસૂત્ર જુઓ :

શરીર છે તો ભૂખ લાગશે
શરીર છે તો જુહું પણ બોલાશે

.....

મારી જેમ
એકવાર દેહ તો ધરો
પછી કહો શું થાય છે,
ઓ રામનાથ

(પૃ. ૧૧)

અલ્લમપ્રભુનાં વચનોમાંના અતિવાસ્તવ જેવા અંશ તરફ અનુવાદકે સંકેત કર્યો છે તે બરાબર છે. હૃદયકમળમાંથી મધમાખી બહાર ઊડી આવે ને આખા આકાશને ગળી જાય; દેડકો આકાશને ગળી જાય; બિલ્લી જેને ખાઈ ગયેલી એ જ મૃત કૂકડો છડી પોકારે; કાળી કોયલ સૂર્યનો ભક્ષ કરી જાય; મંદિર દેવ તરફ દોડે, મગન હાલરડું ગાય ને પવન પોઠી જાય; વગેરેમાં અલ્લમપ્રભુની અભિવ્યક્તિની અરૂઢતા અવશ્ય જોવાય છે. ક્યારેક બહુ દૂરવર્તી પદાર્થોનું સહયોજન પણ આકર્ષે છે :

ટેકરાનાં કરમદાં
અને સાગરનું લૂણ
ક્યાં ક્યારથી થઈ
એમની સગાઈ ? (પૃ. ૧૮)

ક્યાંક ઈન્દ્રિયવ્યત્યય કરતું કૌતુક પણ જોવા જેવું છે : 'પુષ્પોની સુવાસને દોડતી જોઈ' (પૃ. ૩૦) ક્યાંક દૃશ્ય સાંકળીએ રહસ્યને તોળવાનો અનુભવ જુઓ : નગરની ભાગોળે / એક મંદિર / મંદિરમાં એક જોગણ / એના હાથમાં સોય / સોયની અણીએ / ચૌદ લોક (પૃ. ૩૧). ક્યાંક 'મૃત્યુ'નું પંચતત્ત્વસંદર્ભે થતું રમખાણ પ્રત્યક્ષ થયું છે :

પાણીના હાથપગ તોડ્યા
અગ્નિનાં નાકકાન વાઢ્યાં
વાયુનો શિરસ્થેદ કર્યો
આકાશને શૂળીએ ચઢાવ્યું... (પૃ. ૩૪)

ક્યારેક તર્કલાવણ્યનો પરચો પણ મળે છે : જો હું ઈશ્વર ન હોઉં / તો તું ખરો ? તું ઈશ્વર હોય તો / મારી સંભાળ તારે કરવાની ? તરસ્યો થાઉં તો / પાણીનો ઘડો તું લાવે, /

ભૂખ્યો થાઉં તો ભાતનો કોળિયો તું ખવડાવે. / એટલે જ ગુહેશ્વર / હું જ ઈશ્વર હોઈ શકું' (પૃ. ૩૯)

બસવણ્ણાનાં વચનોમાં સાંસારિક-સામાજિક સામગ્રી સાથેની વક્તા એકદમ ધ્યાન ખેંચે છે :

પથ્થરના નાગને દેખી કહેશે
'એને દૂધ પાવ'
પણ જીવતા નાગને દેખી કહેશે
'મારો એને મારો' (પૃ. ૮૦)

●

બ્રાહ્મણના ઘરમાં
અગ્નિને દેવ ગણી પોષે
પણ જો આગ ભડકી ઊઠે
તો એના પર તુરંત
મોરીનું પાણી અને શેરીની ધૂળ છાંટે ! (પૃ. ૬૮)

અહીં પરિચિત સામગ્રી એકદમ નવી સંવેદનામાં પરોવાતી જોવાય છે : 'દૂધ તો વાછરડાનું એકું / જલ મીનનું / ફૂલ મધમાખનું' (પૃ. ૭૭). વચનકાર બસમણ્ણાની ભક્તિની ખુમારીનો તારસ્વર પણ સાંભળવા જેવો છે : તમારી માયાએ વિશ્વને ઘેર્યું છે / અને મારા ચિત્તે તમને ઘેર્યાં છે, ઈશ / વિશ્વથી તમે વધુ બળવાન / અને હું તમારાથી / જેમ હાથી / દર્પણમાં ઝડપાઈ જાય / તેમ તમે નાથ / મારામાં બંધી છો' (પૃ. ૭૯)

અક્ક મહાદેવી વચનકારોમાં એમની નારીચેતનાને કારણે ઓળખાઈ આવે છે. ચિત્ત મલ્લિકાજૂનને વર્યું હોવા છતાં રાજા કૌશિક સાથેના બળજબરીથી થયેલા લગ્નને તોડી શ્રીશૈલ પર્વતમાં આખરે શિવને પામી શિવમાં સમાઈ જતાં મહાદેવીની મીરાં સાથેની સરખામણી જીવનની બાબતમાં અને કેટલીક વિરહસંવેદનાની બાબતમાં એકદમ બંધ બેસે તેવી છે. અલબત્ત ક્યારેક ક્યારેક મહાદેવીનાં વચનોમાં જોવા મળતી પ્રગલ્ભતા એને મીરાંથી થોડી જુદી જરૂર પાડે છે :

આ સુંદરવરને ચાહવા છે, મા
જેને નથી મૃત્યુ કે નથી જેનો ક્ષય
જેનું નથી રહેઠાણ કે વલણ
ને નથી આરંભ કે અંત
કે રૂપ કે નિશાન.

.....

એટલે જ ચેન્ન મલ્લિકાર્જુન
મારા સ્વામી છે
આ બધા મર્ત્ય, ક્ષયગ્રસ્ત પુરુષોને
પકડી પકડીને ફેંક ચૂલામાં
ઓ મા (પૃ. ૧૦૩)

●
ઓ શિવ,
ક્યારે આલિંગન કરું તમને
ફુંભ સમા મારા કુચ વડે (પૃ. ૧૦૫)

મહાદેવીની અભિવ્યક્તિનો અવિસ્મરણીય પરિપક્વ
ઉન્મેષ તો આ રહ્યો :

ફળને આંગળીઓ વડે દાબવાથી
સ્વાદ થોડો પરખાય ?
એને તો મમળાવવું પડે મોંમાં (પૃ. ૧૦૨)

એક જ ફળનાં બંને સ્પર્શ-સ્વાદનાં પાસાંઓમાંથી નિકટતમ
ને અંતર્ગત પાસાને જઈને અડતી આ પંક્તિ રચનાને
અનુભવના કેન્દ્રમાં લઈ જાય છે. મહાદેવીની ઉત્કટ
ભક્તિની સર્જન-ઉક્તિઓ તો ઘણી છે :

● સુવર્ણના વર્ણ જેમ
મારામાં હતા
● ઓ મા, મેં તો સહ્યો
રક્ત વિનાનો ઘા
● ગગનનાં ઊંડાણ જે
જે ચન્દ્રમા જાણે
તે ચકરાતું ગીધ
થોડું જાણી શકે ? (પૃ. ૯૧)

● ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનની કટારનું પાનું
મને વીંધી શરીરમાં તૂટી ગયું છે
જમીન પર તરફડતી આળોટું છું (પૃ. ૧૦૬)

છેલ્લું ઉદાહરણ તો ‘મને લાગી કટારી પ્રેમની’ આગળ
લાવીને મૂકી દે છે અને છતાં અહીં રજૂ થયેલી કટાર વધુ
ઘાતક છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રકીર્ણ વચનકારોનાં વચનોમાંથી ચેન્,
બસવણનાના વચનનો પ્રારંભ સહાયક ઉપકરણનો
આકર્ષક મહિમા કરે છે : ઊતરી ગયેલા પાણીને / દોરડા
કે પગથિયાં વિના / ઉપર ખેંચી શકાય ? – અત્યાર સુધી

જોયેલાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે કે પ્રદીપ ખાંડવાલાના આ
અનુવાદો સંવેદનશીલ કવિ-સ્પર્શ સાથે સરલ અને
આસ્વાદ્ય બન્યા છે. ગ્રંથના ‘આભાર’માં એમણે ‘ભણતર
અને વ્યવસાયે પણ અંગ્રેજનો જ ઉપયોગ એટલો
ગુજરાતીનો મહાવરો ઓછો’ એવું ભલે વિધાન કર્યું છે
પણ ડૉ. માળગી અને વાસુકિ સુબારાવ જેવાની સહાય
લેવાની એમની કાળજી તેમજ રાજેન્દ્ર શુક્લનાં સૂચનોને
અંકે કર્યાની વાત – અનુવાદક તરીકેની એમની નિષ્ઠા અને
સૂઝને પ્રગટ કરે છે. અનુવાદકે મૂળનાં વચનોને આસ્વાદ્યાં
છે એની પતીજ એમના અનુવાદો જરૂર આપે છે.

આ ગ્રંથમાં તેમ છતાં, કેટલાંક સ્થાનો એવાં છે જે
સંમાર્જન માગે છે :

- (૧) ‘ભૂખ રૂપી નાગે’ કહેવાને બદલે ‘ભૂખના નાગે’
એવું કહી શકાય. (પૃ. ૫)
 - (૨) ‘જ્યારે ક્ષુધાહીન અને તુષાહીન મૂર્તને’ અહીં ‘મૂર્તિ’
હોવું જોઈએ (પૃ. ૧૨)
 - (૩) ‘ક્યાં આંબો / ને ક્યાં કોયલ / ક્યાં, ક્યારથી થઈ
/ એમની સગાઈ ?’ – અહીં એ પછીની પંક્તિઓની
ભાત જોતાં, વધારાનો ‘ક્યાં’ દૂર કરી ‘ક્યાં આંબો
/ અને કોયલ’ એમ થવું જોઈએ (પૃ. ૧૮)
 - (૪) ‘મધમાખી’ અને ‘માખ’નું સાતત્ય જાળવવા કાં તો
‘મધમાખ’ અને ‘માખ’ જોઈએ અથવા ‘મધમાખી’
અને ‘માખી’ જોઈએ (પૃ. ૧૯)
 - (૫) ‘મેં નીરખ્યા’ એ રચનામાં આખો વાક્યવિન્યાસ
કઠંગો અને નબળો છે. સુધારવો પડે. (પૃ. ૨૦)
 - (૬) ‘a winnowing fan’નું ‘સાવરણી’ એવું
ભાષાન્તર થયું છે, ત્યાં ‘સૂપડું’ હોવું જોઈએ (પૃ.
૧૬)
 - (૭) ‘વૃક્ષ ઘસાયું વૃક્ષ સાથે’ અને પછી ‘આસપાસનાં
તરુવર ભસ્મ થયાં’ એમ કહેવામાં વૃક્ષ અને તરુવર
– પર્યાયો વાપરવાની જરૂર નથી. કદાચ ‘વૃક્ષ
ઘસાયું વૃક્ષ સાથે’ છે ત્યાં ‘ડાળ ઘસાઈ ડાળ સાથે’
હોવાની સંભાવના છે. (પૃ. ૧૧૧)
- દક્ષિણની બહુ ઓછી જાણીતી સપ્રાણ દ્રવિડી
દિશાઓ આ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં ખૂલે એ ગુજરાતી
સાહિત્યને અને વિશેષે તો ગુજરાતી ભાષાના મધ્યકાલીન
સાહિત્યને સમજવામાં નવું પરિમાણ ઉમેરે છે. □

સંદર્ભવિશેષ

ગાંધીજીની દિનવારી – ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ

માહિતીખાતું, ગુજરાતરાજ્ય, ગાંધીનગર, સંવર્ધિત બીજી આ. ૧૯૯૦. ૩. ૩૨+૭૬૪, ૩. ૭૦

એક મૂલ્યવાન માહિતીકોશ, બલકે સંદર્ભકોશ

રાજેન્દ્ર પટેલ

અત્યારે જાણે માહિતીયુગ ચાલી રહ્યો છે. હથેળીમાં સમાય એટલા પટ (સ્ક્રીન) ઉપર જગતભરની માહિતી ઉપલબ્ધ બની છે. ઈન્ટરનેટ આપણા સયમનાં (ને સમય અંગેનાં આપણાં) સમીકરણો બદલી રહ્યું છે. ન કલ્પી શકાય એટલા ને એવા માહિતીના ભંડાર બિલકુલ સહજ રીતે વિના શ્રમે, અવગત થવા માંડ્યા છે.

એવા સમયે, ૧૯૭૦માં પ્રકાશિત થયેલા આ પુસ્તક 'ગાંધીજીની દિનવારી' એ, અપાર ધીરજ ને સંનિષ્ઠ શ્રમ-સાધ્ય ગંજાવર માહિતીકોશને ફરીથી જોવાનો સમય પાકી ગયો છે. છે તો આ માહિતીકોશ, પણ એના સંગ્રાહક-સંપાદકનાં લગન, ચીવટ અને કાર્યનિષ્ઠાએ આ માહિતીકોશને મૂલ્યવાન અભ્યાસગ્રંથમાં પલટાવી દીધો છે ! આજે સંશોધન-સંપાદનનો મહિમા વધેલો છે ત્યારે ૪૦ વર્ષ પહેલાં થયેલો આ ગ્રંથ સંશોધન માટે એક મહામૂલી મૂડી હોવાની પ્રતીતિ કરાવનારો ગ્રંથ છે.

ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૭૦માં થયેલી. એ પછી પણ એના 'લેખક-સંગ્રાહક' ચંદુલાલ દલાલ ૧૦ વર્ષ સુધી એમાંની વિગતોમાં 'અનેક સુધારા-વધારા' કરતા રહ્યા હતા. [જુઓ - નવી આવૃત્તિમાં શારદાબહેન ચંદુલાલ

દલાલનું નિવેદન.] એ પછી ગુજરાત રાજ્યનું માહિતીખાતું બીજી ઓફિસે. ૧૯૮૪એ એની, આવી સંશોધિત આવૃત્તિ પ્રગટ કરવા વિચારતું હતું, તે પાંચ વર્ષ પછી થઈ શક્યું - ૧૯૯૦માં આ ગ્રંથની સંશોધિત-સંવર્ધિત આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી ૯-૧-૧૯૧૫ના રોજ ભારત આવ્યા તે દિવસથી લઈને, ૩૦-૧-૧૯૪૮ના રોજ એમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધીના દરેક દિવસની આ વિગતવાર, ઝીણવટભરી, અનેક પાદનોંધોવાળી દિનવારી છે. ગ્રંથમાં ૫૮૦ પાનાંની દિનવારી પછી ૧૮૦ પાનાં વિવિધ સૂચિઓનાં છે. કુલ ૧૨૦૭૫ દિવસોની આ વિગતોમાં ૧૧૭૩૯ દિવસ, ગાંધીજી કયે દિવસે કયે સ્થળે / ગામે હતા એની ચોક્કસ માહિતી છે; ૧૨૪ દિવસોની વિગતો માટે લેખકે આધારો પરથી અનુમાન કરીને નિર્ણય કર્યા છે તો ૨૧૨ દિવસો એવા છે કે એમાં સ્થળ/ગામ વિશે અટકળો કરવી પડી છે.

ઇતિહાસ-સંશોધકો પણ ભૂલો કરી બેસે એવા, ગાંધીજીના આ સક્રિય ને વિસ્તૃત પટમાં માહિતી અંગેની આ લેખકની પ્રમાણભૂતતાએ અને શાસ્ત્રીય સમજે આ

ગ્રંથને માહિતીપ્રદ ઉપરાંત રસપ્રદ પણ બનાવ્યો છે. ગ્રંથના સ્વરૂપ અંગે પ્રસ્તાવનામાં લેખકે કહ્યું છે :

આ પુસ્તક એક સંગ્રહ છે; એમાં કશું નવું - મૌલિક નથી; એ ઇતિહાસ નથી; એ કોઈ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ નથી કે નથી કોઈ મનનપૂર્ણ ગ્રંથ. એ કેવળ દિનવારી છે, સિલસિલાબંધ નોંધ છે. એ એક માહિતીકોશ છે. સંશોધન કરનાર વિદ્યાર્થીને જોઈતું સહેલાઈથી મળી શકે તે મુજબનો રસ્તો બતાવનાર માર્ગદર્શક છે. આમાં અભિપ્રાય આપ્યા નથી - હશે તો ક્વચિત જ હશે - પણ અભિપ્રાય બાંધવા માટેની સામગ્રી છે. વાચક એ વાંચીને પોતાનાં અનુમાન તારવે [સંગ્રાહકની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૮]

‘વાચક વાંચીને અનુમાન તારવે’ એવો આ કેન્દ્રીય ખ્યાલ જ દર્શાવે છે કે મનુષ્યમાત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર ગાંધીજીની દિનવારીમાં આવો અવકાશ મૂકવો એ કેટલું મહત્ત્વનું છતાં સૂક્ષ્મ કાર્ય લેખકે આ ગ્રંથમાં કર્યું છે.

ચંદુલાલ દલાલે એક બીજું નાનકડું પુસ્તક આ જ શીર્ષકથી ૧૯૭૬માં આપેલું. એમાં ગાંધીજીની જન્મતારીખ ૨-૧૦-૧૮૬૯થી ૯-૧-૧૯૧૫ સુધીના દિવસોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. અલબત્ત, ૧૮૯ પાનાંના એ પુસ્તકમાં, કુલ ૮૨૧૭ દિવસોમાંથી માત્ર ૧૩૦૦ દિવસોની ચોક્કસ માહિતી છે ને ૬૯૧૭ દિવસોની સામગ્રી અટકળો-સંભાવનાઓવાળી છે. આખા સમયગાળાને એમણે ચાર વિભાગમાં વહેંચ્યો છે : (૧) ગાંધીજીના જન્મથી લઈને, પહેલીવાર તે દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળ્યા ત્યાં સુધીનો, (૨) દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમના પર ગોરાએ કરેલા હુમલા સુધીનો, (૩) ત્યાર પછીનો ત્યાંનો વસવાટ અને (૪) ટૂંક સમય માટે તે હિંદ આવીને પાછા ગયા અને પછી સદાને માટે દ. આફ્રિકા છોડી ભારત પાછા ફર્યા ત્યાં સુધીનો. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં પણ લેખકે નોંધેલું કે, આમાં અભિપ્રાય આપ્યા નથી [...] પણ અભિપ્રાય બાંધવા માટેની સામગ્રી છે.’ ઇતિહાસનાં તથ્યો અભિપ્રાયો / અર્થઘટનો માટે ઉપયોગી થાય કે થશે એવી લેખકની સમજ મહત્ત્વની બને છે. માહિતીકોશ પાછળનું એમનું સ્પષ્ટ પ્રયોજન પણ આમાં દેખાય છે.

આ બંને ગ્રંથો - ખાસ કરીને ૧૯૧૫-૧૯૪૮ વાળી પ્રસ્તુત દિનવારી ઉપર નજર ફેરવતાં જ ગાંધીજીનું સક્રિય, સંકલ્પવાળું, હાડમારીઓ વેઠીનેય ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે

મથનારું, વિભૂતિમત્ ચરિત્ર આપણી સામે સાક્ષાત્ થતું રહે છે. આ મહામાનવ, ૩૩ વર્ષના આ ગાળામાં બે હજાર ઉપરાંત ગામોમાં ફર્યા હતા. કુલ બાર હજાર દિવસોમાંથી ૨૧૫૧ દિવસ એમણે અમદાવાદમાં (મુખ્યત્વે કોચરબ આશ્રમ ને સાબરમતી આશ્રમમાં) ગાળેલા, ૨૫૮૮ દિવસ વર્ધામાં (મુખ્યત્વે વર્ધા અને સેવાગ્રામ આશ્રમમાં) ગાળેલા અને ૨૧૧૯ દિવસ જેલમાં ગાળેલા. બાકીના દિવસો દરમિયાન એ પ્રવાસમાં રહ્યા હતા - પ્રવાસો મુખ્યત્વે આગગાડી, મોટરગાડી, ઘોડાગાડી, બળદગાડી, સાઈકલ, હોડી, આગબોટ, ઘોડો, હાથી, ઊંટ વગેરે દ્વારા અને અલબત્ત પગપાળા પણ, કર્યા હતા. નછૂટકે ક્યારેક પગરિક્ષામાં કે પાલખીમાં બેઠેલા - એવી નોંધ પણ મળે છે. (ગાંધીજી વિમાનમાં બેઠા હોય એવી કોઈ માહિતી અહીં મળતી નથી.)

વાચક જાણે ગાંધીજી સાથે ગામડે-ગામડે, નગરે-નગરે, સ્થળે-સ્થળે ફરતો રહે છે. ગાંધીજીનું આ સાતત્ય, કર્મઠતા, અજંપો, એમની સાદગી, પહેરવેશ, આહારનિયંત્રણ (આહારમાં મીઠાનો સદંતર ત્યાગ કરનાર આ કર્મવીરે મીઠાનો સત્યાગ્રહ કરી ચેતના જગાડી !) - એ બધું ઝીણવટથી તાદેશ થતું જાય છે.

ગાંધીજીએ જેલની અંદર તેમજ જેલની બહાર અનેક વખતે, જુદાંજુદાં કારણોસર, ઉપવાસ કરેલા. એમણે કુલ ૧૫૦થી વધુ ઉપવાસ કર્યાની લેખકની ધારણા છે. પણ એ લખે છે : ‘છતાં એ યાદી સંપૂર્ણ છે એવો દાવો કરી શકું નહીં.’

હવે આ ગ્રંથની શાસ્ત્રીયતા વિશે. દરેક અભ્યાસી સંશોધકે એ ઝીણવટથી જોવા જેવી છે. કેટલીક બાબતો આપું :

લેખકે આ દિનવારી માટે માહિતીના ૧૦ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કર્યો છે : (૧) છાપાં - દૈનિકો, સામયિકો, વાર્ષિકો, (૨) ગાંધીજીનો પત્રવ્યવહાર - છપાયેલો, વણછપાયો; (૩) માનપત્રો, સ્થળ પરની તકતીઓ વગેરે; (૪) આત્મકથા (૫) એ વખતની મુંબઈ સરકારના પોલીસ ખાતાના - છૂપી પોલીસ સુધ્ધાંના - તથા બીજા અધિકારીઓના અહેવાલો, (૭) કેટલીક રાજ્યસરકારોએ પોતાની પાસેની માહિતી ઉપરથી તૈયાર કરેલાં પુસ્તકો; (૮) કેટલાક અહેવાલો,

પ્રવાસવર્ણનો, લડતના ઇતિહાસો, સાથીઓનાં સંસ્મરણો, રોજનીશીઓ વગેરે (૯) મહાદેવભાઈની ડાયરીઓ – પ્રસિદ્ધ, અપ્રસિદ્ધ, (૧૦) સંસ્થાઓ સાથે ચલાવેલા પત્રવ્યવહારો. (જુઓ : રસિકલાલ પરીખે લખેલું ‘પુરોવચન’, પૃ. ૯)

આટઆટલા સંદર્ભો તપાસતાં આ લેખક નમ્રભાવે લખે છે :

પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મેં મારા ચાલુ કામ ઉપરાંતનો ફાજલ સમય વાપર્યો છે, અને એમાં આશરે નવ વર્ષ ગયાં છે. માહિતી એકઠી કરવા માટે મુંબઈ, પૂના, મદ્રાસ, કલકત્તા, પટણા વગેરે સ્થળોએ જઈને રહ્યો છું અને ત્યાંની લાઇબ્રેરીઓની દિવસોના દિવસો સુધી મુલાકાત લીધી છે. (સંગ્રાહકની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૯)

વર્ષ-માસ ને તારીખવાર માહિતી – સ્થળ, સમય, વિગત, (હોય ત્યાં) ગાંધીજીના ઉદ્દગાર, વાતચીત – આપવાની સાથે જ, એક જિજ્ઞાસુ સંશોધકની જેમ લેખકે તે તે વિગતની નીચે, જરૂર પડી ત્યાં, પાદનોંધો (ફૂટનોટ્સ) કરી છે ને એમાં વિગતોની પૂર્તિ, પૂર્વ-વિગતનો નિર્દેશ, પ્રતિનિર્દેશ (કોસ રેફરંસ) આપ્યાં છે એ બાબત પરથી લેખકે કેટલા ઊંડા ઊતરીને સમગ્રપણે કામ કર્યું છે એ સમજાશે. નમૂના દાખલ એક-બે વિગતો જોઈએ.

૧૨મી માર્ચ ૧૯૩૦ની નોંધ આમ છે. (પૃ. ૨૭૨) : અમદાવાદ : આશ્રમની એક માંદી છોકરીની ખબર કાઢી દાંડીકૂચ શરૂ. નીકળ્યા સવારે સાડા છ વાગ્યે; પગપાળા; ૭૮ સાથીઓ સાથે, વ્રત લીધું ‘સ્વરાજ ન મળે ત્યાં સુધી આશ્રમમાં પાછો નહીં આવું’ □ અસલાલી

હવે જુઓ એ વિગત માટેની, એ પાના નીચેની, નોંધ : SPANના સને ૧૯૬૪ના ઓક્ટોબરના અંકના પાના ૩૭-૪૦ ઉપરના Gandhi, India's Great Dissenter નામના લેખમાં જણાવ્યું છે કે આ ૭૮ જણાની ટુકડી આશ્રમવાસી સ્ત્રી-પુરુષોની બનેલી હતી. પરંતુ આ બરાબર નથી. આ ટુકડીમાંના બધા જ આશ્રમવાસી નહોતા અને એમાં એકેય સ્ત્રી નહોતી.

એમ અન્ય સંદર્ભને પણ એમણે વિગતદોષ-મુક્ત કર્યો છે.

વળી, પૃ. ૫૬૮ ઉપરની એક વિગતનોંધ અને એની નીચેની પાદનોંધ જોઈએ :

૨૨ જુલાઈ ૧૯૪૭

દિલ્હી : ‘હવે તો સ્વરાજ મળ્યું છે, તો સાબરમતી આવો’^૩ એ મતલબના એક પત્રના જવાબમાં લખ્યું : ‘પૂર્ણસ્વરાજ હજુ દૂર જ છે – મારે સારુ સાબરમતી દૂર છે, નોઆખલી નજીક છે.

હવે ત્યાં પાદનોંધમાં, પૂર્વનિર્દેશ મૂક્યો છે :

૩. જુઓ. તા. ૧૨-૩-૩૦

જેથી આ ‘સાબરમતી આવો’ એનો પૂર્વસંદર્ભ વાચકને મળી શકે.

ગાંધીજીની મહત્ત્વની, ને મોટી વિગતો તો આપણા સ્મરણમાં પડેલી હોય – પણ ઝીણી ને તેથી ખૂબ લાક્ષણિક વિગતો આ દિનવારી આપે છે વળી, એ જાણકારી ઉપરાંત ગાંધી-ચરિત્રનો રોમાંચ પણ આપે છે. જોઈએ :

ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ [પૃ. ૫૭૦-૭૧]

૮. પટણા : ઉતારો ડો. સૈયદ મહેમૂદને ત્યાં. સાંજે યુનિવર્સિટીના મેદાનમાં પ્રાર્થનામાં બોલ્યા : ૧૫મી ઓગસ્ટ તો આપણી પરીક્ષાનો દિવસ છે; કોઈએ તોફાન કરવાનું નથી; આ જે સ્વરાજ આવ્યું છે તે કોઈ દીવાબત્તી કે રોશની કરી ઊજવવા જેવું નથી આવ્યું; આજની અનાજ, કપડાં, ઘી, તેલ વગેરેની તંગીમાં ઉત્સવ શો ઊજવવો ? એ દિવસે તો ઉપવાસ, કાંતવાનું અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવાની.

૧૪ કલકત્તા : બોલ્યા : આવતી કાલે આપણે અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્ત થઈએ છીએ, પણ આજ રાતના બાર વાગ્યાથી હિંદુસ્તાનના ટુકડા થાય છે. એટલે કાલનો દિવસ ખુશીનો તેમજ ગમગીનીનો છે.

૨૪ કલકત્તા : ગાંધીજીને કોઈએ ગોળી મારી છે એવા સમાચાર મળતાં ગૃહપ્રધાન ગભરાતા

પાદનોંધ ૨. અમૃતસર જિલ્લામાં, સરદાર બલદેવસિંહ ઉપર આજે ભૂલથી ગોળીબાર થયો હતો પરંતુ કોઈને વાગ્યું ન હતું કદાચ આ બનાવ આની સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો હોય.

ગભરાતા આવ્યા તો ગાંધીજી કહે :
‘એવાં ભાગ્ય મારાં ક્યાંથી કે મને કોઈ
ગોળી મારે.’^૨

અગાઉ નોંધ્યું એમ, આ ગ્રંથમાં સંદર્ભગ્રંથોની ક્ષતિઓ તો દર્શાવી છે, પણ સ્વયમ્ ગાંધીજીની સ્થળ, સમય, તારીખ, પ્રસંગની થોડીક ભૂલોની પણ નોંધ કરવામાં આવી છે. બેએક ઉદાહરણ :

- શ્રી જમનાલાલ બજાજને લખેલા એક પત્રમાં સ્થળ અને તિથિ અનુક્રમે રાંચી અને ભાદરવા સુદ ૮ લખ્યા છે. પણ આ દિવસે ગાંધીજી અમદાવાદમાં હતા. રાંચી નહોતા. પહેલાં, આસો સુદ ૮ના રોજ રાંચી હતા. આમ તિથિ લખવામાં ગાંધીજીની એક મહિનાની ભૂલ થઈ છે.
- એક વ્યક્તિને ૧૪-૭-૩૭ના રોજ લખેલા પત્રમાં એક બહેનના વિવાહ વિશે લખ્યું, “...Will be an ideal husband for him.” અહીં himને બદલે her જોઈએ. લખવામાં ભૂલ થઈ હશે. પત્રો છપાયા તેમાં સુધારી લઈ ‘her’ છાપવામાં આવ્યું છે.

ગાંધીજીની આવી ઘણી ભૂલોને દર્શાવતાં લેખક કહે છે – “આવી ભૂલો કેમ થઈ હશે ? એ તો કેવળ કલમદોષ હશે ? કે બેદરકારી હશે ? કે જે તે સમયે ગાંધીજીના મગજ ઉપર બોજો હશે ? કે શું હશે ? એ શોધવું ઇતિહાસકારનો અને મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનો વિષય છે. અહીં તો મેં ફક્ત વિષય જ પૂરો પાડ્યો છે.”

લેખકની આ પ્રમાણભૂતતા માટે પુસ્તકના પુરોવચનમાં રસિકલાલ છે. પરીખ લખે છે :

ગાંધીજીની જાતે જ થયેલી સરતચૂકોની આ નોંધ વિગતે ટાંકી છે તે ઇતિહાસ સંશોધકને સાવધ કરવા માટે છે. ઇતિહાસ સંશોધનમાં ખતોનું પ્રમાણદષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે તેમાં વ્યક્તિના પોતાના હાથે લખેલા ખતને સૌથી વધારે વિશ્વસનીય ગણવામાં આવે છે. અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે ગાંધીજી જેવી ચીવટવાળી વ્યક્તિને હાથે પણ કેવી સરતચૂકો થઈ ગઈ છે ! ઇતિહાસ સંશોધનમાં કશું જ પરીક્ષણ અને સમર્થન વિના પ્રમાણભૂત ન ગણાય એ નિયમ સર્વોપરી છે – પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે કે અદ્યતન ઇતિહાસ માટે. આવું પરીક્ષણ અને સમર્થન શ્રી ચંદુભાઈએ આ દિનવારી તૈયાર કરવામાં કર્યું છે એ નોંધપાત્ર છે.

‘દિનવારી’ને અંતે, અગાઉ કહ્યું એમ, ૧૮૦ ઉપરાંત પાનાંની સૂચિઓ આપવામાં આવી છે. એ સૂચિઓ પાંચ પ્રકારની છે : સ્થળવાર, પ્રકીર્ણ, કારાવાસની, ઉપવાસની અને આધારોની. આવું ઝીણું વર્ગીકૃત સૂચિકરણ પણ આ ‘સંગ્રાહક’ને સંશોધકનો દરજ્જો આપે એવાં ચીવટ ને સૂઝનો પરિચય કરાવનાર છે. એથી ગ્રંથનું મહત્ત્વ અનેકગણું વધી જાય છે.

૧૯૭૦ની પહેલી આવૃત્તિ ગાંધીજન્મશતાબ્દી (૧૯૬૮)ની ઉજવણીના પ્રસંગે ‘ગુજરાત રાજ્ય મહાત્મા ગાંધી જન્મશતાબ્દી સમિતિ’એ પ્રકાશિત કરેલી. ૧૯૮૦ની આ સંવર્ધિત આવૃત્તિ (સદ્ગત) ચંદુલાલ દલાલના પુત્ર કશ્યપભાઈએ, પિતાએ કરેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરીને આપેલી તે, ચિમનભાઈ પટેલના મુખ્યમંત્રીકાળમાં માહિતીખાતાએ પ્રગટ કરી હતી.

આજે સમાજમાં જ્યારે આદર્શ જીવન લગભગ લુપ્ત થતું જાય છે, પ્રખર વ્યક્તિત્વવાળી મેઘાવી વ્યક્તિઓ દષ્ટિગોચર થતી નથી ત્યારે ‘ગાંધીજીની દિનવારી’ પુસ્તક એક અર્થમાં આ જીવનઘડતરનાં મૂલ્યોને પુનઃ ધબકતાં કરનારું છે. ગાંધીવિચારથી આચરણ સુધીના સેતુ સમાન છે. ‘દિનવારી’ માત્ર ‘દિનવારી’ નથી પરંતુ એક એવી દીવાદાંડી છે જે આપણું ધ્યાન આ અમૂલ્ય મૂડી તરફ દોરતી રહેશે.

લેખકે આ પુસ્તક સંદર્ભે પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ અને સાચા જીવનચરિત્રની અનિવાર્યતા પર ભાર મૂક્યો છે. એટલે આવી જે કોઈ માહિતી આજે મળી શકે એમ હોય એ એકઠી કરવી અને સાચવવી ખૂબ જરૂરી છે. “નહિ તો માણસની માફક, માહિતી પણ ભવિષ્યમાં ખોવાઈ જવાનો ડર છે.” આ ગ્રંથ પાછળનો આ પણ એક મૂળભૂત હેતુ છે એ જાણી વાચક ગાંધીજી ઉપર વારી જાય એટલો જ આ સંગ્રાહક ઉપર પણ વારી ગયા વગર રહી શકતો નથી.

વૈશ્વિકીકરણના આ સમયમાં ‘ગાંધીજીની દિનવારી’ નામનો આ ગ્રંથ સૌકોઈને, હવે ઉપલબ્ધ ન હોય એ સંજોગોમાં, ફરી ઉપલબ્ધ થાય અને ગાંધી-ચેતનાનાં સ્પંદનો વધુ ને વધુ વહેતાં થાય એવું શાણી ગુજરાતના શાણા માણસો નહીં વિચારે ? □

સામયિક લેખસૂચિ : ૨૦૧૧

૧. 'કવિતા : આસ્વાદ'થી 'કવિતા : અભ્યાસ' સુધી

કિશોર વ્યાસ

- ૨૦૧૧ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમિયાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યિક આસ્વાદ, અવલોકન, સમીક્ષા, લેખો, સિદ્ધાંતવિચાર, ચર્ચા, ઊહાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ-અનુસાર, અને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા, આસ્વાદ, અભ્યાસલેખ એવા પેટાવિભાગ અનુસાર, અકારાદિકમે ગોઠવીને આ સૂચિ કરી છે.
- અડધાક પાનામાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તક-પરિચયો, પરિસંવાદોના અહેવાલો, પ્રાસંગિક નોંધો, ઈત્યાદિ સામગ્રીનો સમાવેશ આ સૂચિમાં કર્યો નથી. એ અર્થમાં આ સંપાદિત સૂચિ છે.
- આસ્વાદ અને સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે - શીર્ષકનામને ત્યાં સમાવ્યું નથી. એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.
- ક્રમ આ મુજબ છે : કૃતિનામ / લેખશીર્ષક - (લેખક/અનુવાદ/સંપાદક) - સમીક્ષક / આસ્વાદક / વિવેચક, સામયિક, માસ પૃષ્ઠ (- થી -)
- સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકારાદિકમે) અર્થાત્, ઉદ્દેશ, એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કુમાર, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિતચેતના, ધબક, નવનીત-સમર્પણ, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસસભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, રાજભાષા, વિ., વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, સન્ધિ, સમીપે, હયાતી : કુલ ૨૩ સામયિકો.

કવિતા આસ્વાદ

- અનહદ અપાર વરસે (નયના જાની) - રમણીક અગ્રાવત,
વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૬૧-૨
- અમે ઈંડરિયા પથ્થરો (ઉમાશંકર જોશી) - નરોત્તમ પલાણ,
શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૬-૮
- અમે પોતે અમારે અગરાજ રે (લલિત ત્રિવેદી) - અશ્વિન
ચંદ્રારાણા, ઉદ્દેશ, જાન્યુ., ૩૪૫-૪૬
- અલ્યા મેહુલા I (રાજેન્દ્ર શાહ) - યોગેશ જોષી, કવિલોક,
જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૬૬-૭
- અલ્વિદા દિલ્હી (ઉમાશંકર જોશી) - રવીન્દ્ર પારેખ, પરબ,
જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૦૮-૧૫
- અવિવાહિતનું કાવ્ય (અરવિંદ ભટ્ટ) - દક્ષા વ્યાસ, તાદર્થ્ય,
એપ્રિલ, ૪૩-૫
- અહીંથી અલવિદા (રમેશ જાની) - રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય, વિ., ફેબ્રુ.,
૩૮-૮
- અંધ થતાં (રેઈનર મારિયા રિલ્કે) - પ્રબોધ ર. જોશી, ઉદ્દેશ,
માર્ચ, ૪૬૫-૬૬
- આત્માના ખંડેર : સોનેટ માળા (ઉમાશંકર જોશી) - ચન્દ્રકાન્ત
ટોપીવાળા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૩૫-૫૦
- આપણા દુઃખનું કેટલું જોર ? (રાજેન્દ્ર શાહ) - રઘુવીર ચૌધરી,
કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૬૪-૫

- આપની યાદી (કલાપી) - રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', પરબ, મે,
૪૧-૫૦
- આયુષ્યના અવશેષે (રાજેન્દ્ર શાહ) - ધીરુ પરીખ, કવિલોક,
જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૩-૮
- આવ્યો છું મંદિરો જોવા (ઉમાશંકર જોશી) - પારુલ કંદર્પ
દેસાઈ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૭૮-૮૬
- અષાઢ (નિરંજન ભગત) - રમણીક અગ્રાવત, કવિલોક, મે-જૂન,
૩૪-૫
- આંસુ (ઉશનસ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ.,
૩૧-૪
- ઇંધણા વિણવા ગૈતી (રાજેન્દ્ર શાહ) - હરિકૃષ્ણ પાઠક,
કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૬૨-૩
- ઉપેક્ષિતનું આલિંગન (રાજેન્દ્ર શાહ) - રાજેન્દ્ર પટેલ, કવિલોક,
જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૧૨-૧૪
- ઉમાશંકર જોશીનાં કેટલાંક મુક્તકો વિશે - યોસેફ મેકવાન,
પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૬૬-૭૧
- ઊગી ગયો (એસ. એસ. રાહી) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
ડિસે., ૨૮-૩૦
- ઊડે રે તારી ચૂંદડી (ઉમાશંકર જોશી) - લાભશંકર ઠાકર,
પરબ, એપ્રિલ, ૨૬-૩૧

એક ઝાડ (ઉમાશંકર જોશી) - રમણીકલાલ સોમેશ્વર, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૮૮-૯૦

એક પંખીને કંઈક (ઉમાશંકર જોશી) - રાજેશ પંડ્યા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૮૪-૯૮

એક બાળકોને સ્મશાન લઈ જતાં (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રબોધ ર. જોશી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૭૩-૭૫ - હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, જૂન, ૫૦-૩

એક સાંજ (રાજેન્દ્ર શાહ) - નરોત્તમ પલાણ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૧૮-૧૯

એમ પણ બને (મનોજ ખંડેરિયા) - રમણીક અગ્રાવત, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો., ૧૨૧

એંધાણી રહી નહીં (રાજેન્દ્ર શાહ) - ભગવતીકુમાર શર્મા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૧૫-૧૭

કચ (ઉમાશંકર જોશી) - અનિલા દલાલ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૪૯-૬૧

કણી (રાજેન્દ્ર શાહ) - મણિલાલ હ. પટેલ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૯૨-૫

કર્ણ-કૃષ્ણ (ઉમાશંકર જોશી) - યજ્ઞેશ દવે, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૫૪-૬૮

કમળમાંથી (મનહર મોદી) - યોસેફ મેકવાન, વિ., સાટે., ૨૬

કળતર (મોહન પરમાર) - રાજેશ વણકર, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૩૬-૪૧

કહીં તવ જવું ? (રાજેન્દ્ર શાહ) - દેવેન્દ્ર દવે, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૪૦-૪૧

કાગળ (નીતિન મહેતા) - લાભશંકર ઠાકર, સન્ધિ, જુલાઈ-સાટે., ૫૦-૪

કાલિન્દીની કેડીએ (રાજેન્દ્ર શાહ) - કીર્તિદા શાહ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૬-૨૭

કાળનો કલવ (રાજેન્દ્ર શાહ) - ધીરુભાઈ ઠાકર, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૮-૨૯

કૂકા (રાધેશ્યામ શર્મા) - યોસેફ મેકવાન, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૫૨૮-૨૯

કેવળ વાદ-વિવાદ (હરિશ્ચંદ્ર જોશી) - નીતિન વડગામા, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૭-૮

કેવળ હું એક આંખ (રાજેન્દ્ર શાહ) - રાજેશ વ્યાસ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૩૭-૩૯

કોઈ રે ખોલો (દિલીપ ઝવેરી) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જુલાઈ, ૪૨-૪

ગજવે ઘાલી ફરું (મુકુન્દ પરીખ) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૯-૦

ગબડાવી દે, ફંગોળી દે... (જયદેવ શુક્લ) - લાભશંકર ઠાકર, પરબ, નવે., ૪૫-૯

ગયાં વર્ષો (ઉમાશંકર જોશી) - ધીરેન્દ્ર મહેતા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૨૭-૩૦

ગાણું અધૂરું (ઉમાશંકર જોશી) - અનિલ જોશી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૫૧-૫૩

ગામને કૂવે (ઉમાશંકર જોશી) - દલપત પઢિયાર, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૯૭-૯૯

ગુજરાત મોરી મોરી રે (ઉમાશંકર જોશી) - ભાગ્યેશ જહા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૮૫-૮૭

ગુલામ (ઉમાશંકર જોશી) - હરીશ વટાવવાળા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૫-૩૭

ગૃહિણી (હરીશ મીનાશુ) - જયદેવ શુક્લ, શબ્દસૂષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૭-૮૧

ગોકળગાય (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રદીપ ખાંડવાળા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૯૯-૩૦૧

ગોઝારી વાવ (મનીષા જોષી) - રમણીક અગ્રાવત, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૬૩-૫

ગોરી મોરી, ફાગણ ફાલ્યો જાય (ઉમાશંકર જોશી) - વિનોદ જોશી પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૯૪-૯૬

ઘટમાં ઝાલર બાજે (ઊજમશી પરમાર) - રમણીક અગ્રાવત, ઉદ્દેશ, મે, ૫૯૩

ચંદ્રવદન એક (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રવીણ પંડ્યા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૧૬-૨૦

ચૈત્રની રાત્રિઓમાં (ઉમાશંકર જોશી) - જયદેવ શુક્લ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૦૩-૦૭

છિન્નભિન્ન છું (ઉમાશંકર જોશી) - લાભશંકર ઠાકર, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૨૧-૨૮

જઠરાગ્નિ (ઉમાશંકર જોશી) - નીરવ પટેલ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૮-૪૦

જળાશયની અચાનક પાળ (રમણીક સોમેશ્વર) - માવજી મહેશ્વરી, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૧૮-૨૧

ઝંખના (ઉમાશંકર જોશી) - હર્ષદ ત્રિવેદી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૪૧-૪૪

ડોશીની વાતો (બાબુ સુથાર) - લાભશંકર ઠાકર, સન્ધિ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૦૨-૯

તને જોઈ જોઈ તોય તું અજાણી (રાજેન્દ્ર શાહ) - નીતિન વડગામા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫૬-૫૮

તરસ (રાજેન્દ્ર શાહ) - નલિની દેસાઈ, કવિલોક, જા.ફે., ૧૩૦-૩૧

તીર્થોત્તમ (બાલમુકુંદ દવે) - દેવેન્દ્ર દવે, ઉદ્દેશ, સપ્ટે. ૮૮
 તૃષાગ્નિ વર્ષા (કિશોરસિંહ સોલંકી) - રાધેશ્યામ શર્મા,
 કવિલોક સપ્ટે. ૩૨-૩૩
 થોડો એક તડકો (ઉમાશંકર જોશી) - કિશોર વ્યાસ, પરબ
 જા.ફે. ૨૦૮-૧૦
 દયારામનો તંબૂર જોઈને (ઉમાશંકર જોશી) - ભોળાભાઈ
 પટેલ, પરબ ૧૬૯-૭૮
 દર્શન (ઉમાશંકર જોશી) સિલાસ પટેલિયા પરબ જા.ફે. ૨૧૧-
 ૧૯ જાન્યુ.-ફેબ્રુ. ૧૬૯-૭૮
 દળણાના દાણા (ઉમાશંકર જોશી) - મનોહર ત્રિવેદી, પરબ,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫૮-૬૧
 ધારાવસ્ત્ર (ઉમાશંકર જોશી) - અજિત ઠાકોર, પરબ, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૩૦૨-૦૫
 ન વાત વ્યતીતની (રાજેન્દ્ર શાહ) - ચિમનલાલ ત્રિવેદી,
 કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૮૭-૮
 નખી સરોવર ઉપર શરતપૂર્ણિમા (ઉમાશંકર જોશી) - રમેશ
 એમ. ત્રિવેદી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૧૮-૨૦
 નિરુદ્દેશે (રાજેન્દ્ર શાહ) - ચંદ્રકાંત શેઠ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ.,
 ૨૦-૨
 નિશિ અંધારે (રાજેન્દ્ર શાહ) - લાભશંકર ઠાકર, કવિલોક,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૦-૨૨
 નિશીથ (ઉમાશંકર જોશી) - રમણ સોની, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ.,
 ૭૬-૮૪
 નોશિયાળ અવસાદ (ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા) - રાધેશ્યામ શર્મા,
 ઉદ્દેશ, ફેબ્રુ., ૪૦૯-૧૦
 પરંપરા (હર્ષદ ત્રિવેદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે.,
 ૯૨-૫
 પત્રાનુભૂતિ (ભગવતીકુમાર શર્મા) - સંધ્યા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ઓક્ટો., ૩૨-૩
 પંખીલોક (ઉમાશંકર જોશી) - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, પરબ, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૩૫૧-૬૫
 પંચમી આવી વસંતની (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રફુલ્લ રાવલ,
 પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૦૦-૦૨
 પાનખરની સંધ્યા (રાજેન્દ્ર શાહ) - નલિન રાવળ, કવિલોક,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫૦-૨
 પીંછું (ઉમાશંકર જોશી) - રમણીક અગ્રાવત, પરબ, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૬૨-૬૪
 પુલક પુલક અંગે (રાજેન્દ્ર શાહ) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, કવિલોક,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૩૪-૩૬

પોતાના લગ્ન માટે ઘર શણગારતી બાળા (ઉમાશંકર જોશી) -
 દક્ષા વ્યાસ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૯-૩૦
 પ્રશાન્ત ક્ષણ (ઉશનસ) - સુરેશ દલાલ, કવિતા, ડિસે. ૪૦-૧
 પ્રશ્નો (ઇન્દ્ર શાહ) - લાભશંકર ઠાકર, સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે.,
 ૫૪-૮
 પ્રાસાનુપ્રાસ (રાજેન્દ્ર શાહ) - યોસેફ મેકવાન, કવિલોક, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૨૯-૩૫
 પ્રેમની પાટી (દયાનંદ મુંડિયા સ્વામી) - ફારુક શાહ, નવનીત
 સમર્પણ, ડિસે., ૩૦-૫
 બળતાં પાણી (ઉમાશંકર જોશી) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, પરબ,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૬૮-૭૨
 બાઅદબ આ શબ્દને (સલીમ શેખ 'સાલસ') - શૈલેષ પંડ્યા,
 ધબક, સપ્ટે., ૪૩-૫
 બીડમાં (રાજેન્દ્ર શાહ) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, કવિલોક, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૯૬-૧૦૦
 બીડમાં સાંજવેળા (ઉમાશંકર જોશી) - નીતિન વડગામા, પરબ,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૬૫-૬૭
 બોલીએ ના કંઈ (રાજેન્દ્ર શાહ) - હર્ષદ ત્રિવેદી, કવિલોક,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૭૧-૩
 ભલે શૃંગો ઊંચાં (ઉમાશંકર જોશી) - ઉષા ઉપાધ્યાય, પરબ,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૨૪-૨૬
 ભોમિયા વિના (ઉમાશંકર જોશી) - મણિલાલ હ. પટેલ, પરબ,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫૫-૫૭
 મધ્યરાત્રીએ મુંબઈ (રાજેન્દ્ર શાહ) - યશવંત ત્રિવેદી, કવિલોક,
 જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૭૪-૮
 મધ્યાહ્ન (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૧૮૭-૯૧
 મળી ન્હોતી જ્યારે (ઉમાશંકર જોશી) - દર્શના ધોળકિયા,
 પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૯૦-૯૩
 મહેક (રાજેન્દ્ર શાહ) - કુમારપાળ દેસાઈ, કવિલોક, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૧૦૧-૦૨
 મંગલ શબ્દ (ઉમાશંકર જોશી) - ધીરુ પરીખ, પરબ, જાન્યુ.-
 ફેબ્રુ., ૨૩-૨૭
 મંથરા (ઉમાશંકર જોશી) - પરેશ નાયક, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ.,
 ૨૩૧-૪૮
 માઈલોના માઈલો મારી અંદર (ઉમાશંકર જોશી) - રઘુવીર
 ચૌધરી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૮૪-૮૭
 માતૃલહરી (રસિક કવિ) - દીક્ષા એચ. વાઘેલા, દલિતચેતના,
 મે, ૧૧-૫

માનવીનું હૈયું (ઉમાશંકર જોશી) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૮૪-૮૬
 માય મિસ્ટ્રેસ (શેક્સપિયર) - રાજેશ્વરી પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૧૫-૭
 મીનકેતુ (રાજેન્દ્ર શાહ) - મહેશ દવે, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૦૩-૦૪
 મૂર્ધન્ય કવિ ઉમાશંકર જોશીને શતાબ્દી વંદના (યશવંત ત્રિવેદી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિલોક, મે-જૂન, ૩૬-૮
 મૂળિયાં (ઉમાશંકર જોશી) - સુમન શાહ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૮૧-૮૩
 મ્હોર્યા માંડવા (ઉમાશંકર જોશી) - હરિકૃષ્ણ પાઠક, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૩૧-૩૪
 યામિનીને દિનાર (રાજેન્દ્ર શાહ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫૩-૫ - નિરંજન ભગત, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫-૧૯
 રડો ન મુજ મૃત્યુને (ઉમાશંકર જોશી) - રાજેન્દ્ર પટેલ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૨૦-૨૩
 રહસ્યો તારાં (ઉમાશંકર જોશી) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૧૦-૩
 રાગિણી (રાજેન્દ્ર શાહ) - પ્રવીણ દરજી, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૭૯-૮૬
 રાજસ્થાનમાં પસાર થતાં (ઉમાશંકર જોશી) - યોગેશ જોષી, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૮-૧૨ - સતીશ વ્યાસ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૬૨-૬૫
 રાધાકાવ્ય (રમાકાન્ત રથ, અનુ. ઊર્મિલા બળવંત જાની) - કૌશિક પંડ્યા, કવિલોક, નવે.-ડિસે., ૩૩-૭
 રોજરોજે શું નવું આપું તને ? (કિશોર મોદી) - એસ. એસ. રાહી, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૭-૮
 લાખા સરખી વાર્તા (રમેશ પારેખ) - શક્તિસિંહ પરમાર, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૬૫-૯
 લોકલમાં (ઉમાશંકર જોશી) - નિરંજન ભગત, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૧-૨૭ - સુરેશ દલાલ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૭-૨૮
 વહ દિન કબ આયેગા (ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ) - સિલાસ પટેલિયા, વિવિધાસંચાર, સપ્ટે.-નવે., ૬૨-૫
 વંધ્યાવિલાપ (રમેશ પારેખ) - પરેશ કળસરિયા, તાદર્થ્ય, મે, ૪૭-૮
 વાસણ (રવીન્દ્ર પારેખ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સમીપે,

એપ્રિલ, ૮૬-૮ - ધીરેન્દ્ર મહેતા, ઉદ્દેશ, જૂન, ૬૫૩-૫૫
 વાંસળી વેચનારો (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રવીણ ગઢવી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૧૪-૧૭
 વિજન અરણ્યે (રાજેન્દ્ર શાહ) - કનુભાઈ જાની, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૬-૪૪
 વિરતિ હું અને તું (મહેન્દ્ર અમીન) - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસર, જુલાઈ, ૩૧-૪
 વિશ્વમાનવી (ઉમાશંકર જોશી) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૪૫-૪૮
 વિશ્વશાંતિ (ઉમાશંકર જોશી) - ઉશનસ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૮-૩૪
 વૃક્ષ (કૃષ્ણ દવે) - રમણીક અગ્રાવત, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૩૧-૨
 વૃક્ષ મારામાં (ફિલીપ કલાર્ક) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૩૬-૭
 વૃષભાવતાર (ઉમાશંકર જોશી) - રતિલાલ બોરીસાગર, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૬૯-૮૦
 શાંત કોલાહલ (રાજેન્દ્ર શાહ) - પ્રફુલ્લ રાવલ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૮૦-૧
 શું શું સાથે લઈ જઈશ હું ? (ઉમાશંકર જોશી) - પ્રવીણ દરજી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૮૧-૮૩
 શું હું ગુજરાતી છું ? (કમલ વોરા) - લાભશંકર ઠાકર) નવનીત સમર્પણ, નવે., ૩૨-૪
 શોધ (ઉમાશંકર જોશી) - સિતાંશુ યશશંકર, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૨૯-૪૩
 શ્રાવણ હો (ઉમાશંકર જોશી) - સંજુ વાળા, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૯૨-૯૩
 શ્રાવણી મધ્યાહ્ને (રાજેન્દ્ર શાહ) - ચિનુ મોદી, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૪૫-૯
 શ્રુતિહીન સૂર (રાજેન્દ્ર શાહ) - પ્રબોધ ર. જોશી, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૩૨-૩૩
 સખી મેં કલ્પી'તી (ઉમાશંકર જોશી) - માધવ રામાનુજ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૮૮-૮૯
 સદ્ગત મોટાભાઈ (ઉમાશંકર જોશી) - ચિનુ મોદી, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૯૭-૧૦૪
 સફર (હેમન્ત દેસાઈ) - દેવેન્દ્ર, ઉદ્દેશ, નવે., ૧૯૪
 સમરકંઠ-બુખારા (ઉમાશંકર જોશી) - રાજેન્દ્રસિંહ જ. ગોહિલ, પરબ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૪૯-૫૪
 સંગમાં રાજી રાજી (રાજેન્દ્ર શાહ) - રાધેશ્યામ શર્મા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૫૯-૬૧

સંગ્રામ (રાજેન્દ્ર શાહ) - અશોક ચાવડા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૦૫-૦૭
 સાબરનો ગોઠિયો (ઉમાશંકર જોશી) - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, ૫૨બ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૦૫-૧૧૩
 સામરસ્ય (રાજેન્દ્ર શાહ) - વિનોદ અધ્વર્યુ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૦૮-૧૧
 સાસણગીરમાં સિંહમય રાત્રિ (ઉમાશંકર જોશી) - લાભશંકર પુરોહિત નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ, ૮૪-૬
 સીમ અને ઘર (ઉમાશંકર જોશી) - રમેશ ર. દવે, ૫૨બ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૦૬-૦૮
 સુકાન પર ટેકવી (કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી) - નીતિન વડગામા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૦-૨
 સૈયર મોરી (રાજેન્દ્ર શાહ) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૨૩-૨૫
 સ્વપ્નોને સળગવું હોય તો (ઉમાશંકર જોશી) - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ૫૨બ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૩૪૪-૫૦
 હરિજનગાથા (નાગાર્જુન) - ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ, દલિચેતના, નવે., ૨૧-૭
 હા..હું સાક્ષી છું (રાજેન્દ્ર શાહ) - પ્રવીણ પંડ્યા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૧૪૨-૫૧
 હું ગૂર્જર ભારતવાસી (ઉમાશંકર જોશી) - ભગવતીકુમાર શર્મા, ૫૨બ, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૨૬૬-૬૮
 હું મુજથી અણજાણ (રાજેન્દ્ર શાહ) - નલિન પંડ્યા, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૬૮-૭૦

કાવ્યસંગ્રહ સમીક્ષા

અનસ્ત સૂર્ય (કિસન સોસા) - દાન વાઘેલા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૩-૧૫
 અનુવિધાન (હેમાંગ દેસાઈ) - સિલાસ પટેલિયા, વિ, મે, ૧૫-૧૬
 અંતઃસ્વર (કિશોર ભૂપતાણી) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૭૫-૬
 અસીમની કવિતા (ધનજી પીઠવા અસીમ) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૫૩
 આવતી કાલે (નીલેશ કાથડ) - કરસનદાસ લુહાર, દલિતચેતના, જૂન, ૧૫-૮
 આંખોના આકાશમાં (લલિત રાણા) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૫૧-૩

ઊર્મિની ઇમારત (રાઝ નવસારવી) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૫૮-૦
 એક અલ્લડ છોકરી (દિલીપ મોદી) - ગુણવંત ઉપાધ્યાય, ૫૨બ, જુલાઈ, ૬૫-૮
 એક ચંદ્ર ઓછો પડે (ભૂપેન્દ્ર વ્યાસ) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૪૮
 એક પીંછું હવામાં તરે છે (હિતેન આનંદપરા) - જિગર જોષી, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૪૭-૮
 ઓથાર ૨૦૦૨ (અદમ ટંકારવી) - દાઉદભાઈ ઘાંચી, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૩૪-૬
 કલાન્ત કવિ (બાળાશંકર કંથારિયા, સં. ઉમાશંકર જોશી) - રતિલાલ બોરીસાગર, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૩૫-૪૨
 કામાખ્યા (ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૭-૮
 કાવ્યસુષમા (મનસુખલાલ ઝવેરી, સં. અનંતરાય રાવળ વ.) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૫૦-૩
 ક્યાંક હશે (પીયૂષ પંડ્યા) - મધુ કોઠારી, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૧-૫
 કે લાગ્યો રંગ હરિ (પીયૂષ પંડ્યા) - રક્ષાબહેન પ્ર. દવે, ૫૨બ, સપ્ટે., ૫૮-૬૩
 કોડિયાં (કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૦-૮
 ગરમાળો (વિવેક મનહર ટેલર) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, જુલાઈ, ૭૭૧
 ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૬ (સં. વિનોદ જોશી) - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૭
 ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૭ (સં. સંજુ વાળા) - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૭-૧૧
 ગુજરાતી દલિત કવિતા (સં. નીરવ પટેલ) - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૭-૧૧
 ઘરઝુરાપો (બાબુ સુથાર) - રાધેશ્યામ શર્મા, એતદ્, માર્ચ, ૪૭-૫૦
 જઠરાગ્નિ (દાન વાઘેલા) - મોહન પરમાર, દલિતચેતના, જૂન, ૨૦-૫
 જીવવાનો રિયાઝ (હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૮૮-૮૦ - રશીદ મીર, ધબક, માર્ચ, ૩૪-૭
 ટકોરા મારું છું આકાશને (યોગેશ જોષી) - ચિનુ મોદી, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૫-૮

ટહુકે વરસ્યું આભ (પ્રીતમ લખલાણી) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૬૦ - મધુ કોઠારી, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૫-૬
 ટાપુઓ પર ફૂદડી (વિપાશા) - સેજલ શાહ, એતદ્, જૂન, ૬૩-૭૦
 તણખલાં (રવીન્દ્રનાથ, અનુ. જયંત મેઘાણી) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૮
 તત્ત્વ (લક્ષ્મી ડોબરિયા, અન્ય) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ૪૧-૨
 તમને મળ્યાંનું યાદ છે (નરેન્દ્ર જોશી) - રશીદ મીર, ધબક, ડિસે., ૫૩-૪
 ધ્વનિ (રાજેન્દ્ર શાહ) - કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૨૭-૩૦
 નરસિંહ મહેતાનાં શ્રેષ્ઠ પદો (સં. શિવલાલ જેસલપુરા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૫૩-૪
 નારી : લીલીછમ ક્યારી (મધુ કોઠારી) - અરુણા જે. કક્કડ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૨૬-૮
 નિશીથ (ઉમાશંકર જોશી) - જયંત ઉમરેઠિયા, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે.-નવે., ૪૨-૬
 પવનની પાલખીમાં (દિવ્યાક્ષીબહેન શુક્લ) - મધુ કોઠારી, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ., ૩૬-૮
 પેન્સિલવેનિયા એવન્યૂ (નટવર ગાંધી) - મધુસૂદન કાપડિયા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૫-૧૦
 પ્રીતની બારાખડી (વિષ્ણુ પાઠક) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૮-૪૨
 ફર્નસવિલાસ (દલપતરામ) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૦-૨
 બચાવનામું (રઘુવીર ચૌધરી) - ભોળાભાઈ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૮-૧૨
 બહિષ્કૃત ફૂલો (નીરવ પટેલ) - રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, શબ્દસર, મે, ૧૭-૨૧
 બૃહદ પરિક્રમા (બાલમુકુન્દ દવે, સં. હરિકૃષ્ણ પાઠક) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્ટે., ૮૯-૯૦
 ભણે તુકી (તુકારામ, અનુ. અરુણા જાડેજા) - અરુણા જાડેજા, ઉદ્દેશ, નવે., ૧૬૮-૭૩
 મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે (મધુકાન્ત કલ્પિત) - અશોક ચાવડા, કવિલોક, સાપ્ટે.-ઓક્ટો., ૩૪-૭
 મધુકોષ (નહાનાલાલ) - નવીન કા. મોદી, વિવિધાસંચાર, ફેબ્રુ.-માર્ચ-મે, ૧૧-૭

માવડી મીઠી છાંય (સં. દીપક બારડોલીકર) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૭-૮
 મિત્ર (પ્રભાશંકર પટ્ટણી) - વિનોદ જોશી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૦-૬
 મોંઘેરી મિરાત મીરાં (સં. પ્રદીપ રાવલ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૫૨-૩
 લઈ ખિસ્સામાં તડકો (મનોજ શુક્લ) - કમલેશ સોલંકી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૩૪-૪૦
 લય-શિલ્પ (મહેન્દ્રસિંહ પઢિયાર) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્ટે., ૪૮-૯
 લાપતાની શોધ (રશીદ મીર) - આહમદ મકરાણી, ધબક, ડિસે., ૪૬-૯ - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૩
 વિશ્વશાંતિ (ઉમાશંકર જોશી) - રમેશ મ. ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૭-૩૧
 શબ્દે બાંધ્યો સૂરજ (સં. ચંદુ મહેરિયા, અન્ય) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૧-૩
 સત રે બોલો નહીંતર મત બોલો (કાન્તિલાલ મકવાણા) - નાથાલાલ ગોહિલ, દલિતચેતના, એપ્રિલ, ૨૦-૭
 સપ્તપદી (ઉમાશંકર જોશી) - યોગેન્દ્ર વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્ટે., ૬૫-૭૫
 સમણાને સથવારે (પૂનમચંદ્ર પરમાર) - નાથાલાલ ગોહિલ, દલિતચેતના, માર્ચ, ૧૮-૨૧
 સાધના (ભોગીલાલ ગાંધી) - દક્ષા પટેલ, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧-૮ - હરિકૃષ્ણ પાઠક, પરબ, માર્ચ, ૩૮-૪૨
 સાક્ષરબોતેરી (હરિકૃષ્ણ પાઠક) - મુનિકુમાર પંડ્યા, પરબ, ઓક્ટો., ૬૧-૩
 સૂર્યચંદ્રની સાખે (લાલજી કાનપરિયા) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૩-૪
 સ્વર્ણિમ કાવ્યકુંભ (સં. નીતિન વડગામા) - મુનિકુમાર પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૬-૮
 સ્વર્ણિમ ગુજરાત સુષમા (જયંત જી. ગાંધી) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૪૨
 હંસમાનસ (સં. કાલિન્દી પરીખ) - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૬૦-૧
 હાઈન્કા (કિશોરસિંહ સોલંકી) - એલ. એસ. મેવાડા, શબ્દસર, મે, ૧૪-૬
 - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૯૯-૧૦
 - રમેશ પટેલ, શબ્દસર, જાન્યુ., ૧૯-૨૦
 - સિલાસ પટેલિયા, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો., ૧૫૯-૬૦

હાચ્ચે હાચ્ચું બોલનચ્ચ ફાડ્યા ? (શંકર પેન્ટર) - નાથાલાલ
ગોહિલ, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૧૦-૭
હું નિર્મિશ (નિર્મિશ ઠાકર) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ,
૧૧૨-૧૧૩

કવિતા અભ્યાસ

અક્કા મહાદેવી અને શરણપથ - વીરશૈવ પરંપરા - પ્રદીપ
ખાંડવાળા, પરબ, જૂન, ૨૧-૨૬
અદમ ટંકારવીનું ગઝલકર્મ - દક્ષેશ ઠાકર, તાદર્થ્ય, મે, ૨૮-૩૪
(ગીત કવિ) અનિલ જોશી - મેરુભાઈ એચ. વાઢેળ,
વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૪૧-૮
અબાવાણીના સંશોધકશ્રી ઉમાશંકર જોશી - હર્ષદ જે. શાહ,
વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૩૬-૪૦
આધુનિક ગઝલમાં અસ્તિત્વવાદ - હનીફ સાહિલ, ગઝલવિશ્વ,
જૂન, ૬૬-૬૭
આધુનિક ગુજરાતી કવિતાનું વિહંગાવલોકન - ચિનુ મોદી,
સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૬૮-૭૭
ઇન્દુ ગોસ્વામીની કવિતાઓ - દિનેશ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે,
૭૭-૮૧
ઈસ્માઈલી ગિનાન અંતર્ગત આગમવાણી : પરંપરા અને નવું
રૂપ - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૫૬-૬૪
ઈસ્માઈલી પીર કૃત ગિનાન રચનાઓ : બહુસાંસ્કૃતિક સંદર્ભ -
બળવંત જાની, ફાર્બસત્રૈમાસિક, જાન્યુ.,-માર્ચ, ૧૭૩-૨૦૦
(કવિ) ઉમાશંકર જોશી - ઇન્દ્રનાથ ચૌધરી, અનુ. કીર્તિદા શાહ,
પરબ, એપ્રિલ, ૩૧-૮
- ઉમાશંકર જોશી - ગુણવંત શાહ, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ,
૩૧-૩
- મણિલાલ હ. પટેલ, વિ., ફેબ્રુ., ૩૨-૩
- યોગેશ જોષી, પરબ, જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૮-૨૨
- સુમન શાહ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૩૮-૪૫
- સુરેશ દલાલ, નવનીત સમર્પણ, એપ્રિલ, ૪૧-૩
ઉમાશંકર જોશીનાં પદ્યરૂપકો - સતીશ ડણાક, તાદર્થ્ય, માર્ચ,
૧૫-૩૪
ઉમાશંકર જોશીનું છંદોવિધાન - ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ,
માર્ચ, ૭૦-૬
(કવિ) ઉશનસ - કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય, નવે., ૧૧-૬
- રમણ સોની, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૨૨૪-૨૭
કવિતામાં ગેયતા - ભગવતીકુમાર શર્મા, પરબ, જાન્યુ-ફેબ્રુ.,
૭-૮

(કવિ) કિસન સોસા - દાન વાઢેલા, દલિતચેતના, માર્ચ, ૧૩-
૧૭
(કવિ) કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, સમીપે,
જાન્યુ., ૫૪-૭
- ધીરુ પરીખ, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૭૮-૮૩
- પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૮૬૦-૬૫
- ભોળાભાઈ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૬-૫૮
કાવ્યઆસ્વાદની પ્રક્રિયા વિશે - બિપિન આશર, શબ્દસર,
ઑક્ટો., ૪૨-૪
ગુલામ મોહમ્મદ શેખની કવિતામાં પ્રકૃતિચિત્રો - હિતેન્દ્ર જોશી,
વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૪૮-૫૨
ચન્દ્રશેખર કમ્બારની કવિતા - ઓ. એલ. નાગભૂષણસ્વામી,
અનુ. હરીશ મીનાશ્રુ, સમીપે, એપ્રિલ, ૩૬-૪૭
ચૌધરી ગીતો અને સંસ્કૃતિગલક - બકુલાબહેન આર. ચૌધરી,
વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૨૭-૩૫
(સૂફી કવયિત્રી) ઝેબુન્નિસા - સાંકળચંદ જે. પટેલ, કુમાર,
જુલાઈ, ૭૩૩-૩૭
ઠાકોરભાઈ દેસાઈ 'પરિમલ'ની કવિતા - નરેન્દ્ર જોશી, ધબક,
સપ્ટે., ૪૭-૫૦
ઢાઢ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'નાં ગીતોમાં નિરુપિત ગેયતા -
રાજેન્દ્રસિંહ વાઢેલા, પરબ, સપ્ટે., ૪૩-૮
(કવિ) દાન્તે - ધીરુ પરીખ, પરબ, જુલાઈ, ૩૧-૩૮, ઓગસ્ટ,
૩૦-૪૨
(સ્વામી નારાયણ સંત કવિ) દેવાનંદ સ્વામી - જે. એમ.
ચંદ્રવાડિયા, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૮-૧૩
(કવિ) પાબ્લો નેરુદા - રાજેન્દ્ર પટેલ, કુમાર, જાન્યુ., ૪૭-૮
બાઉલ ગીતો - ફારુક શાહ, હયાતી, ડિસે., ૧૬૭-૭૪
બારમાસી : સાહિત્ય સ્વરૂપ વિચારણા - બળવંત જાની,
તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૭૪-૮૫
ભરત વાળાની ગઝલો - જેતસી. સી. રાઠોડ, શબ્દસર, નવે.,
૨૦-૩
ભરત વિંજુડાની ગઝલો - કેસર મકવાણા, ગઝલવિશ્વ, જૂન,
૫૭-૬૫
મત્લા-મક્તા અને રદીફ-કાફિયા - રાજેશ પંડ્યા, શબ્દસૃષ્ટિ,
જાન્યુ., ૪૭-૫૬
મનહર મોદીની કવિતા - યોગેશ જોષી, ઉદ્દેશ, એપ્રિલ, ૫૧૨-
૧૬
મહાપંથી સાધના અને દલિત સંત-ભક્ત કવિઓ - નિરંજન
રાજયગુરુ, રાજભાષા, ફેબ્રુ., ૧૭-૨૧

મારા સમકાલીન કવિ : શૂન્ય પાલનપુરી - ચિનુ મોદી, પરબ, મે, ૨૫-૮	રાસ : સાહિત્ય-સ્વરૂપ અને વિકાસ - હસુ યાજ્ઞિક, વિવિધાસંચાર, ફેબ્રુ.-માર્ચ-મે, ૩-૧૦
રતનબાઈ : ગુજરાતી ભાષાનાં આદ્ય કવયિત્રી - નિરંજન રાજ્યગુરુ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૪૫-૫૫	લીરબાઈની રચનાઓ - ફારુક શાહ, નવનીત સમર્પણ, નવે., ૩૫-૮
રમેશ પારેખની ગઝલસૃષ્ટિ - રાજેશ વ્યાસ મિસ્કીન, ગઝલવિશ્વ, માર્ચ, ૭૬-૮૮	વખાર (સિતાંશુ યશશંદ્ર) સામાજિક નિસબતના પરિપ્રેક્ષમાં - કાન્તિ પટેલ, એપ્રિલ, જૂન, ૫૦-૬૨
(કવિ) રાજેન્દ્ર શાહની પ્રસંગસપ્તકની રચનાઓ - વિનોદ ગાંધી, તાદર્થ્ય, મે, ૧૪-૨૦	વિપાશાની ચાર રચનાઓ - લાભશંકર ઠાકર, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૨૦-૨૨
રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'ની ગઝલો વિશે - પૂર્વી ઓઝા, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૧-૨	સ્વર્ણિમ ગુજરાતની છાંદસ કવિતા - મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૫૫-૬૪
રાવજીની કવિતામાં આધુનિકતા - કેતન કાનપરિયા, શબ્દસર, સપ્ટે., ૩૪-૮	હિન્દુઓની પડતી (નર્મદ) : કવિ પ્રતિભાનો ઉત્તમ ઉન્મેષ - દક્ષા વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૩૫-૪૪

સાહિત્ય અકાદેમી પુરસ્કાર મોહન પરમારને

ગુજરાતીના એક ઉત્તમ વાર્તાકાર મોહન પરમાર (૧૯૪૮)ને એમના 'અંચળો' વાર્તાસંગ્રહ (૨૦૦૮) માટે 'સાહિત્ય અકાદેમી' (નવી દિલ્હી)નું ૨૦૧૧ના વર્ષનું સર્વોચ્ચ પારિતોષિક મળ્યું એ આનંદની ઘટના છે. છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષની એમની વાર્તા-સર્જન-સાધના દરમિયાન 'કોલાહલ' (૧૯૮૦), 'નકલંક' (૧૯૮૧), 'કુંભી' (૧૯૮૬), 'પોઠ' (૨૦૦૧), વગેરે વાર્તાસંગ્રહો એમણે આપ્યા. નવલકથા ને નાટક જેવાં સ્વરૂપોમાં પણ કૃતિઓ આપી.

દલિત-સંવેદના અને તળ-ભાષા એમની વાર્તાઓના મુખ્ય વિશેષો હતા પણ એમાં જ એમની વાર્તા પરિસીમિત રહી નથી. સંવેદનનિરૂપણ અને વાર્તાકર્મ-પ્રયુક્તિમાં એ વધુ ખુલ્લા, વધુ વ્યાપ ધરાવનાર રહ્યા. પારિતોષિકના સ્વીકાર-વક્તવ્યમાં એમણે કહેલી બે વાત ધ્યાનપાત્ર છે : 'આ અવોર્ડ 'અંચળો' નિમિત્તે મારી ગુજરાતી ભાષાની વાર્તાને મળ્યો છે' તથા સર્જનના આરંભિક ગાળામાં જ 'ગુજરાતી સાહિત્યના મહત્ત્વના તમામ વાર્તાકારોની વાર્તાઓ હું વાંચી શક્યો હતો' (ને પછી, અનુવાદ દ્વારા અન્ય ભારતીય ને વિદેશી વાર્તાઓ). આ 'ભાવકનિષ્ઠા'એ પ્રેરેલી જિજ્ઞાસાએ, કોઈ વ્યાવસાયિક જરૂર ન હતી તો પણ, એમની પાસે 'સુરેશ જોષી પછીની વાર્તાનાં વિશેષ પરિમાણો' (૨૦૦૧) શોધપ્રબંધ કરાવ્યો.

ભાવક-વિસ્મયની જેમ જ આ સંપ્રજ્ઞતા પણ એમની સર્જકતાને બળ આપતી રહી હશે. એમને હૃદયપૂર્વક અભિનંદન.

પત્રચર્યા

લેખકોનાં નામની જોડણી

દીપક મહેતા • હેમન્ત દવે • રમણ સોની

પ્રિય રમણભાઈ

પ્રત્યક્ષના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૨૦૧૧ના અંકમાં ભાઈ હેમન્ત દવેએ અને તમે લેખકોનાં નામ કેમ લખવાં તે વિશે જે લખ્યું છે તેના અનુસંધાનમાં થોડુંક : લેખક પોતે જે રીતે પોતાનું નામ લખતા હોય તે જ રીતે આજે લખવા જતાં સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશના જોડણી અંગેના નિયમોનો અનાદર થતો હોય તો તેની પરવા ન કરવી ? જેમ કે નિયમ ૮ : “નાનું, મોટું, બીક, સામું, ઊનું, મોર, મોં, મોવું, જ્યાં, ત્યાં, ક્યારે, ત્યારે, મારું, તમારું, તારું, તેનું, અમારું, આવું વગેરેમાં હકાર ન દર્શાવવો (એટલે કે, હ જ્યાં દર્શાવવો ત્યાં જુદો પાડીને દર્શાવવો અને ન દર્શાવવો ત્યાં મુદ્દલ ન દર્શાવવો; ‘હ’ને આગલા અક્ષર સાથે જોડવો નહિ.)” ‘ન્હાનાલાલ’ લખીએ તો ઉપલા નિયમનો અનાદર થાય છે તેનું શું ? પછી પુસ્તકોનાં નામનું શું કરવું ? ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ લખશું, કે ‘નાના નાના રાસ’ લખશું ? ‘નાના નાના રાસ’ લખશું તો પછી એ સગવડિયો ધરમ નહીં થાય ? ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ લખશું તો તો જોડણીકોશને તડકે મૂકવો પડશે.

બીજી ભાષાના લેખકોનાં નામ અંગે શું કરશું ? મરાઠી જોડણી(શુદ્ધલેખન)ના નિયમ પ્રમાણે અંજલી, ખ્યાતી, કવી એમ લખશું ? હિન્દી પ્રમાણે નહેરુ નહીં પણ નેહરુ લખશું ? પંજાબીમાં ભીષમ સાહાની લખાય છે તો તેમ જ લખશું કે ભીષ્મ સાહાની ? લેખક પોતે લખે તે રીતે લખવું એ માત્ર ગુજરાતી લેખકને જ લાગુ પાડી નામ લખવા અંગે લેખકોમાં વહેરો-વંચો કરશું ? કે બધા લેખકોનાં નામને જોડણીકોશની ઐસી તૈસી કરીને લખશું ?

મને લાગે છે કે આ આખી વાત વધુ સ્વસ્થ, સમતોલ, સુતાર્કિક વિચારણા માગી લે છે.

કુશળ હશે.

મુંબઈ,

૧૬ જાન્યુ. ૨૦૧૨

દીપક મહેતાના પ્રણામ

પ્રિય દીપકભાઈ

તમે એ ચર્યામાં રસ લીધો અને પત્ર લખ્યો એ માટે આભાર.

મારી વાત તો ત્યાં ગુજરાતી પૂરતી મર્યાદિત હતી. બંગાળી નામમાં પણ એ પ્રશ્ન આવે કે ઓરોબિન્દો લખવું કે અરવિન્દ, વગેરે. ચક્રવર્તી અને મુકરજી જેવી અટકો અંગ્રેજીમાં લખાય ત્યારે એ લેખકો જે રીતે જોડણી કરતા હોય છે તે રીતે લખાય છે (અને તેમાં સાત આઠ જુદાજુદા સ્પેલિંગ જોવા મળે.) આ તો માત્ર ભારતીય આર્ય ભાષાની વાત થઈ. દ્રાવિડી ભાષાઓમાં કેટલાયે ધ્વનિઓ એવા છે જે ગુજરાતીમાં નહીં બતાવી શકાય. દા.ત., મોટો એ અને ઓ, અથવા તમિળ્ણ , જે retroflex central approximant છે, જેને માટે કેટલાક ગુજરાતીમાં, હિન્દીથી દોરવાઈ, (નુક્તાવાળો) ‘ષ’ લખે છે અને જેને માટે રોમનમાં zh લખાય છે.

પરદેશી નામોનાં લિપ્યંતરણ વળી જુદો, દૂરનો મુદ્દો થયો.

જેમ પરદેશી શહેરોનાં નામ આપણે એના અંગ્રેજી પ્રચલિત રૂપે લખીએ છીએ {પેરીસ પણ પારી નહીં, મ્યુનિક પણ મ્યૂન્શન નહીં, વગેરે}, તેમ ભારતીય નામો વિશે કરવું એમ હું માનું છું.

હું તથાકથિત ‘રેશનાલિસ્ટ’ જેવો ઈરેશનલ નથી એટલે દરેક વસ્તુને તેના લોજિકલ ઓક્ટિસ્ટ્રીમ સુધી લઈ જ જવી જોઈએ તેવો હઠાગ્રહ-દુરાગ્રહ રાખતો નથી. (ન્હાનાલાલ જેવાં, જોડણીના નિયમો રચાયા તે પહેલેથી પ્રચારિત નામોને જાળવી રાખીએ તો, એથી તો એ સગવડિયું વલણ છે તેમ હું માનતો નથી.)

જોડણીના ‘નિયમો’ બહુ જટિલ, સમય લેનારી અને જુદી વાત છે એટલે એમાં પડવું સલાહભરેલું સમજતો નથી.

કુશળ હશે.

નડિયાદ,

૨૩ જાન્યુ. ૨૦૧૨

હેમન્તનાં વંદન

પ્રત્યક્ષ

જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૧૨ ૪૮

પ્રિય દીપકભાઈ,

મને લાગે છે કે 'જોડણીકોશ'ના નિયમો વ્યક્તિનામો અંગે લાગુ પાડવાનો આગ્રહ બરાબર નથી. વ્યક્તિનામ એ જેમ શબ્દાર્થસૂચક (યથા ગુણ, તથા નામ) નહીં પણ માત્ર ઓળખસૂચક સંજ્ઞા છે ને એથી આપણે શબ્દકોશમાંના અર્થ(પર્યાય)ને વ્યક્તિનામમાં જોવાનો આગ્રહ રાખતા નથી એ જ રીતે જોડણીનું પણ - તે તે વ્યક્તિએ પોતે પોતાના નામની જે જોડણી કરી હોય (ને એ જ રીતે, એનાં પુસ્તકો આદિ દ્વારા પ્રચલિત થઈ હોય) એ સહજ રીતે - ને સાર્વત્રિક રીતે - સ્વીકારવાની હોય. એટલે ન્હાનાલાલ, બલવંતરાય, ચિમનલાલ (ત્રિવેદી), (જહાંગીર) સંજાના વગેરે નામો, જોડણીકોશના નિયમો આગળ ધરીને સુધારી(!) લઈએ તો એ શાસ્ત્રીય રીતે પણ, 'ખોટું નામ લખ્યું' ગણાય અને વળી, 'મૂળ' કે 'સુધારેલું' બેમાંથી કોઈ એક, જ્યારે જેમ સૂચ્યું તેમ, યાદસ્થિત

રીતે લખીએ તો અરાજકતા આવે.

બીજી ભાષાઓમાંથી આવેલાં નામ - ભીષમ કે અવની કે નેહરુ - આપણી ભાષામાં કેવી રીતે લખવાં એ નક્કી કરી લેવું પડે ને પછી એકવાક્યતા-સાર્વત્રિક સ્વીકૃતિ જાળવવી પડે. પંજાબીમાં 'ભીષમ' લખાતું હોય, હિંદીમાં 'નેહરુ' સર્વત્ર 'પ્રચલિત' હોય તો કઈ મૂઝવણ ? આપણે તો સંજ્ઞા તરીકે જ એને સ્વીકારવા-લખવાનું હોય છે ને ? - એમ પણ હું તો કહું.

મૂળ વાત તો સરળ, ને એટલી જ છે કે, લેખકે લખ્યું - પ્રચલિત કર્યું એ પ્રમાણે જ એમનું નામ લખવું - એનો ભંગ કે અનાદર કે ઐસીતૈસી ન કરવાં.

વડોદરા;

૨૫ જાન્યુ. ૨૦૧૨

- રમણ સોની

પ્રતિભાવ બીજા અંક સુધી ન ઠેલાય ને ચર્ચા એકસાથે રજૂ થાય એ માટે દીપકભાઈનો e-mail હેમન્ટ દવેને forward કરેલો. - સંપા.

ઈ-બુક્સ : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ, દીપક મહેતાના આયોજન અને સંયોજનમાં ૧૯મી સદીનાં ૧૦૦ પુસ્તકો; 'કૌમુદી' (વિજયરાય વૈદ્ય) તેમજ 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' - ૭૫ વર્ષ - એ સામયિકો ઈ-બુક્સ રૂપે પ્રકાશિત કર્યાં છે : એ CDSની સંપૂર્ણ યાદી અને વધુ માહિતી માટે સંપર્ક :

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, કીર્તન કેન્દ્ર, ત્રીજે માળે, ઉત્પલ સંઘવી સ્કૂલ સામે, સંત જ્ઞાનેશ્વર માર્ગ, જૂહુ, વિલે પાર્લે, (પશ્ચિમ), મુંબઈ ૪૦૦૦૫૬ ઇમેલ : forbes_gs@yahoo.co.in ફોન : ૦૨૨ ૨૬૨૫૦૯૧૦.

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો / લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

- અંતરાલ - સુસ્મિતા જોષી. પ્રકા. લેખક, વડોદરા, ૨૦૧૧, પ્રાપ્તિસ્થાન પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ડે. ૧૪૪, રૂ. ૧૨૦ □ ૮૦ અછાંદસ કૃતિઓ.
- આમ લખવું કરાવે અલખની સફર - રઈશ મણિયાર. શબ્દ પ્રકાશન, પીપળોદ, સુરત-૭, ૨૦૧૧, પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૧૫૦ □ ૮૦ ગઝલરચનાઓ.
- આવતી કાલની શોધમાં - પ્રફુલ્લ રાવલ. કવિલોક ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, કા. ૮૬, રૂ. ૬૦ □ અછાંદસ રચનાઓ.
- નિર્વાચિત કવિતા - અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૧, ડે. ૧૭૨, રૂ. ૫૦ □ જાણીતા ઓડિયા કવિ સીતાકાન્ત મહાપાત્રનાં કાવ્યોનો અનુવાદ, મૂળ કૃતિઓ (દેવનાગરી લિપ્યંતરણ) સાથે.
- ...પાછો ઉઘાડ નીકળ્યો આ - પ્રબોધ ર. જોશી. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૨, ડે. ૧૧૮, રૂ. ૧૫૦ □ ૬૦ અછાંદસ કાવ્યકૃતિઓ.
- મારી હથેળીમાં - નીતા રામૈયા. શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૨૦૦૮, ડે. ૧૧૨, રૂ. ૧૨૫ □ અછાંદસ રચનાઓ.
- હું રોજ કરું, હું મોજ કરું - નીતા રામૈયા શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૨૦૧૧, ડબલ ડેમી, ૩૨ રૂ. ૭૦ □ બાળ-રચનાઓ.

ટૂંકી વાર્તા

- એક અજાણ્યો મારી નાવમાં - અનુ. નીતા રામૈયા શુભમ્ પ્રકાશન, મુંબઈ, ૨૦૦૮, ડે. ૧૨૬, રૂ. ૧૦૦ □ વિવિધ લેખકોની વાર્તાઓના અનુવાદ.
- ગુજરાતી નવલિકાચયન ૨૦૦૭ - સંપા. હિમાંશી શેલત. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૦૮, ડે. ૧૫૨, રૂ. ૭૫ □ ૨૦૦૭ના વર્ષમાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી ૧૮ વાર્તાઓનું ચયન, સંપાદકીય લેખ સાથે.
- ગુજરાતી નવલિકાચયન ૨૦૦૮ - સંપા. અજિત ઠાકોર. ગુજ. સાહિ. પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, ડે. ૨૪૮, રૂ. ૧૬૦ □ ૨૦૦૮ના વર્ષમાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી ૨૧ વાર્તાઓનું ચયન, સંપાદકીય લેખ* સાથે (એ લેખમાં અજિત ઠાકોરની વાર્તા વિશેનું લખાણ હેમંત દવેનું છે.)

- ગુજરાતી નવલિકાચયન ૨૦૦૮ - સંપા. પારુલ કંદર્પ દેસાઈ. ગુજ. સાહિ. પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, ડે. ૧૪૪, રૂ. ૧૦૦ □ ૨૦૦૮ના વર્ષમાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તાઓમાંથી ૧૮નું ચયન, સંપાદકીય લેખ સાથે
- ઘટના પછી - હિમાંશી શેલત. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, કા. ૧૨૮, રૂ. ૧૨૫ □ ૧૪ વાર્તાકૃતિઓનો સંગ્રહ
- ગોધૂલિ વેળા - રમેશ ર. દવે. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, કા. ૨૧૬, રૂ. ૧૨૬ □ ૧૫ વાર્તાકૃતિઓનો સંગ્રહ
- તામ્રશાસન - મધુસૂદન ઢાંકી. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, ડે. ૧૭૬, રૂ. ૧૩૦ □ ૧૦ લાંબી વાર્તાકૃતિઓનો સંગ્રહ

નાટક

- ચક્રથી ચરખા સુધી - નાટ્યરૂપ રાજૂ બારોટ. અહમેદાબાદ થીએટર ગ્રૂપ, ૪૫/૨, બીમાનગર, અમદાવાદ-૧૫, ડે. ૧૨૦, રૂ. ૧૮૦ □ દિનકર જોશીની કૃતિનું નાટ્યરૂપ.
- પંચવટી - અનુ. યોગેશ ત્રિકમાણી. પ્રકા. ડી. વિજય ભાસ્કર, હૈદરાબાદ, ૨૦૧૧, મુખ્ય વિ. ડિવાઈન, અમદાવાદ, ડે. ૨૮૬, રૂ. ૧૭૫ □ ડી વિનય ભાસ્કરનાં પાંચ તેલુગુ નાટકોનો (હિંદી દ્વારા) ગુજરાતી અનુવાદ.

નિબંધ, સંસ્મરણ

- અણસરખી રેખાઓ - પ્રવીણ દરજી ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, ડે. ૨૧૦, રૂ. ૧૨૫ □ ૪૮ નિબંધોનો સંગ્રહ
- એતાનશ્રી સુરત બંદરેથી; નિબંધોત્સવ; પડછાયાની બાધાદોડ; શિખરનું એકાંત - રતિલાલ 'અનિલ'. કંકાવટી પ્રકાશન, ૧૩૧૪ સાંઈસમર્પણ સોસાયટી, ઉધના, સુરત, ૨૦૧૧ (અનુક્રમે) ડે. ૨૪૦, રૂ. ૨૦૦; ડે. ૧૧૮, રૂ. ૧૦૦; ડે. ૧૩૮, રૂ. ૧૨૫; ડે. ૮૬, રૂ. ૧૦૦ □ રતિલાલ 'અનિલ'ની નિબંધકૃતિઓ, એકસાથે.
- જિંપીની ડાયરી - કેપ્ટન નરેન્દ્ર ફણસે ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૨, ડે. ૩૨૦, રૂ. ૩૫૦ □ ભારતીય સેનામાંની, યુદ્ધો દરમિયાનની, કામગીરીના અનુભવોની સંસ્મરણ-કથા.
- દિગ્વીશ મહેતાના શ્રેષ્ઠ નિબંધો - સંપા. ઉત્પલ પટેલ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, કા. ૧૦૦, રૂ. ૧૮૦ □ દિગ્વીશ મહેતામાંથી, ઉત્તમ લાગેલા ૧૮ નિબંધોનો સંચય - વિસ્તૃત અભ્યાસલેખ સાથે.

મધદરિયે મહેફિલ - સંપા. હિમાંશી શેલત. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, પૃ. ૧૫૨, રૂ. ૧૦૦ □ 'સમુદ્ર સફર દરમિયાન વિનોદ મેઘાણી પર મકરંદ દવેના પત્રો'નું સંકલન - સંપાદકીય પરિચયલેખ સાથે.

વિવેચન, આસ્વાદ

આંગળી ચીંધ્યાનું પુણ્ય - વિનોદ ભટ્ટ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૦, રૂ. ૨૩૨, રૂ. ૧૫૦ □ વિવિધ વિષયોનાં ૭૨ પુસ્તકોના ટૂંકા, આસ્વાદ કરાવતા, પરિચયો.
તાજાવાણા-૨ - હેમંત ધોરડા નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૧, રૂ. ૧૮૬, રૂ. ૧૭૦ □ ગઝલ-સ્વરૂપ અને ગઝલ-કૃતિઓ વિશેના, લાંબા વિશ્લેષણલક્ષી ૮ વિવેચનલેખો. (પૂર્વસંગ્રહ 'તાજાવાણા'નું અનુગામી પુસ્તક)
ત્યારે ગઝલ બને છે - સાગર નવસારવી સાગર પ્રકાશન, નવસારી, ૨૦૧૨, રૂ. ૩૮૮, રૂ. ૩૫૦ □ ગઝલસ્વરૂપ અને ગઝલના છંદો વિશે પરિચય આપતું પુસ્તક.
ત્રણ કવિ-વાર્તાકારો : તુલનાત્મક દષ્ટિપાત - કે. જે. વાળા 'સુલભેશ'. પ્રકા. લેખક, ઊના, ૨૦૧૨, વિતરક ગૂર્જર, અમદાવાદ, કા. ૮૮, રૂ. ૬૦ □ સ્નેહરશ્મિ, સુંદરમ્, ઉમાશંકરની 'વાર્તાકલા' વિશે.
સાહિત્યસંનિધિ - રવીન્દ્ર ઠાકોર. પ્રકા. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૦૩, વિકેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, કા. ૨૮૦, રૂ. ૧૧૦ □ પુસ્તક સમીક્ષાના અને રંગભૂમિ વિશેના લેખો.
સ્પંદન - રવીન્દ્ર ઠાકોર. પ્રકા. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, કા. ૧૬૪, રૂ. ૧૦૦ □ ટૂંકાં ગ્રંથાવલોકનો, અભ્યાસલેખો.

ભાષાવિચાર, સૂચિ

તળની બોલી - સંપા. દલપત ચૌહાણ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, ૨૦૦૮, રૂ. ૧૪૦, રૂ. ૧૩૦ □ ઉત્તર ગુજરાતના દોતોર વિસ્તારને કેન્દ્રમાં રાખીને, અપરિચિત અને વીસરાતા જતા વિવિધ જ્ઞાતિઓ-વ્યવસાયના વિવિધ જ્ઞાતિઓ અને વ્યવસાયોના, બોલીગત શબ્દોના સમજૂતી સાથેના અર્થો બતાવતો સંકલિત કોશ.
ભાષાવિમર્શ લેખસંચય - સંપા. હર્ષવદન ત્રિવેદી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૨૧૬, રૂ. ૧૪૦ □ ૧૯૭૮-૮૯ દરમિયાન પ્રકાશિત થયેલા ભાષાવિજ્ઞાનના ત્રૈમાસિક 'ભાષાવિમર્શ'માંથી પસંદ કરેલા ૧૫ અભ્યાસલેખો - સંપાદકના લેખ ઉપરાંત લેખકસૂચિ, પારિભાષિક શબ્દસૂચિ અને ગ્રંથસૂચિ સાથે.

માતૃભાષા લેખનકૌશલ અને શિક્ષણ - સંપા. યોગેન્દ્ર વ્યાસ, પારુલ દેસાઈ, પિંકી પંડ્યા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, રૂ. ૨૦૮, રૂ. ૧૬૦ □ ગુજરાતી-ભાષાશિક્ષણનાં વ્યાકરણાદિ ઘટકો, માતૃભાષા-મહિમા આદિ વિશેના વિવિધ લેખકોના વક્તવ્ય-લેખોનું સંકલન-સંપાદન.

સામયિક લેખ સૂચિ ૨૦૦૬-૨૦૧૦ - સંપાદક કિશોર વ્યાસ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૩૧૬, રૂ. ૨૦૦ □ એ દરમિયાનનાં ૩૦ જેટલાં ગુજરાતી સાહિત્ય-સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલા લેખોની, સ્વરૂપવાર ૧૪ વિભાગો - પેટાવિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરેલી લેખ-નિર્દેશક સૂચિ.

અન્ય : વિચાર, ચિંતનાદિ વિષયો

ઇસ્લામનો પયગંબર - વિનોબા. યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૧. રૂ. ૮૦, રૂ. ૪૦ □ વિનોબા ભાવેના તદ્દવિષયક ૧૫ લેખોનું, કાન્તિ શાહ કરેલું સંકલન-સંપાદન.
ઐતરેય ઉપનિષદ - મૃદુલા મારફતિયા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૨ રૂ. ૮૮, રૂ. ૫૦ □ તદ્દવિષયક અભ્યાસપુસ્તિકા.
મન સાથે મૈત્રી - અનુ. અરુણા જાડેજા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૮૮, રૂ. ૬૦ □ સમર્થ રામદાસ સ્વામી કૃત 'મનાચે શ્લોક'ના ૨૦૫ (મરાઠી) શ્લોકો અને એનો ગદ્યાનુવાદ - સંપાદકની અભ્યાસ-પ્રસ્તાવના સાથે
વાલજીભાઈની વાતો - વાલજીભાઈ પટેલ અક્ષરભારતી, ભુજ, (પુનઃ) ૨૦૧૦, રૂ. ૧૧૮, રૂ. ૫૦ □ જીવનચિંતનનાં અને અધ્યાત્મ સંદર્ભ ધરાવતી સંજ્ઞાઓ પરનાં ટૂંકાં, સરળ, લખાણો.
વિષયાન્તર - વિજય શાસ્ત્રી. સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૫૬, રૂ. ૮૦ □ શિક્ષણ, સાહિત્ય, વ્યક્તિચિત્ર, આદિવિષયક લેખોનો સંચય
વેદમૃત - વિનોબા યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૧૮, રૂ. ૫૦ □ ઋગ્વેદમાંથી ચૂંટેલા ૮૩ મંત્રો અને એ વિશેનું ચિંતન.
સર્વોદયનાં ૧૦૦ વરસ એક દષ્ટિપાત - કાન્તિ શાહ યજ્ઞ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૪૮, રૂ. ૫૦ □ 'સર્વોદય આંદોલન' અંગે વિહંગાવલોકન.
સ્વકેળવણી - વિમલા ઠકાર. સુરેશ - સુશીલા માનવીય સંબંધ પ્રતિષ્ઠાન, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૨૦૧૨, રૂ. ૪૮, રૂ. ૩૦ □ વિમલા ઠકારના મૂળ પુસ્તકનો શીલા વ્યાસે કરેલો સારાનુવાદ.

આ અંકના લેખકો

- રાધેશ્યામ શર્મા : ૨૫, ભુલાભાઈ પાર્ક, ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૨૨
- વિનોદ ગાંધી : ૮૩, સુવિધાનગર, ભુરાવાવ, ગોધરા ૩૮૮૦૦૧ ☐ 9726166031
- ગુણવંત વ્યાસ : ૬, શ્યામકુટિર બંગલો, “શમ્યાપ્રાસ”, દર્શન સોસાયટી સામે, લાંબવેલ રોડ, બાકરોલ-આણંદ ૩૮૮૩૧૫ ☐ 9428317913
- ઇલા નાયક : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, નારણપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૩ ☐ 079-27452633
- નરોત્તમ પલાણ : ૩, વાડી પ્લોટ, પોરબંદર ૩૬૦૫૭૫ ☐ 0286-2247707
- વિનીત શુક્લ : J-૨૦૩, Sumer Nagar, S. V. Rd., Nr. Flyover, Borivali (w), Mumbai-૪૦૦૦૦૮૨ ☐ 022-28618134
- કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, કાલોલ (પંચમહાલ) ૩૮૮૩૩૦ ☐ 9924735111
- ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫ ☐ 079-26301721
- રાજેન્દ્ર પટેલ : ૭૮, નિહારિકા બંગલોઝ, હિંમતલાલ પાર્ક સામે, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫ ☐ 9327022755

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ☐ ગુજ. યુનિ. માન્ય પત્રકારત્વ અને અનુવાદના અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય છ-માસિક પત્રકારત્વ અને અનુવાદના પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમના વર્ગોનું સત્ર ૧૫ જૂન, ૨૦૧૨થી શરૂ થશે. અભ્યાસક્રમમાં જોડાવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ તાત્કાલિક સંપર્ક કરવો. વહેલા તે પહેલાના ધોરણે પ્રવેશ અપાશે. વર્ગો સોમથી ગુરુ સાંજના સમયે લેવાશે.

પ્રવેશ માટેની યોગ્યતા : કોઈ પણ વિદ્યાશાખામાં સ્નાતક (બી.એ.) સંપર્કસૂત્ર કાર્યાલય : (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૭ શ્રી ચંદ્રકાન્ત ભાવસાર (મો.) ૯૫૩૭૬ ૭૧૦૭૩. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સની પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ પો. બો. નં. ૪૦૬૦

જૂનાં ગુજરાતી પુસ્તકો-સામયિકોની ડીજીટલ આવૃત્તિઓ

વિતરક : પ્રસાર ભાવનગર

સહુ પહેલું ગુજરાતી પુસ્તક ૨૦૩ વરસ પહેલાં, ૧૮૦૮માં છપાયું હતું. ૧૯મી સદીનાં (અને અન્ય અલભ્ય બનેલાં) કેટલાંક પ્રકાશનો ડીજીટલ સ્વરૂપે સાચવી લેવાનો પ્રકલ્પ ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ હાથ ધર્યો છે. એ કાળનાં ભાષા અને મુદ્રણનાં અભ્યાસ-અવલોકન માટે આ સામગ્રી અત્યંત મહત્વની છે. શ્રી દીપક મહેતા સંયોજિત આ પ્રકલ્પ હેઠળ તૈયાર થયેલો આ સીડી-સંગ્રહ આપણાં થોડાં અલભ્ય પ્રકાશનો ફરી સુલભ બનાવે છે. આ ૧૦૦ સીડીની યાદી અહીં આપી છે. કેટલાંક મહત્ત્વનાં સામયિકો પણ આ રીતે ડીજીટલ સ્વરૂપ પામ્યાં છે. તેની વિગત પણ અહીં છે. આ નવતર સામગ્રીનું વિતરણ કરતાં પ્રસાર આનંદ અનુભવે છે.

૧. ઈલસ્ટ્રેશન્સ ઓફ ધ ગ્રામેટિકલ પાર્ટ્સ ઓફ ધ ગુજરાતી, મહરજી (મરાઠી) એન્ડ ઈંગ્લીશ લેન્ગ્વેજીસ / રોબર્ટ ડ્રમન્ડ (૧૮૦૮).	૩૦. ભૂગોળનો ઉપયોગ કરવાની રીતિનો ગ્રંથ / હરિલાલ મોહનલાલ (૧૮૬૭)
૨. ઉનાની હકીમ લોકીનો ઉહવાલ / અણજાણ લેખક-અનુવાદક (૧૮૧૮)	૩૧. ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રવાસ / કરસનદાસ મૂળજી (૧૮૬૭).
૩. શ્રી ઈંગ્લેન્ડ દેશની મુખતેશર અને શેહેલ વારતા / શેહરીઆરજી પેશતનજી (૧૮૩૮)	૩૨. મુંબઈનો ભોમિયો / શંકરરાય દલપતરામ દિવાનજીના (૧૮૬૭).
૪. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ / ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે (૧૮૩૮)	૩૩. શાર્કુતલ બાય કાલિદાસ / અનુવાદક : દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખર (૧૮૬૭) - મૂળના મરાઠી અનુવાદ પરથી.
૫. ખગોળ વિદ્યા / હેનરી ગ્રીન, અનુવાદ : મહેતાજી દુર્ગારામ	૩૪. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ / જોસેફ ટેલર (૧૮૬૭)
૬. હિંદુશાનનો ઇતિહાસ / એલ્ફિન્સ્ટન (લોર્ડ), અનુવાદક : રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈ (૧૮૫૧).	૩૫. ફાર્બસ જીવનચરિત્ર / મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી (૧૮૬૮)
૭. ક્યાપતન ગ્રાંટ ડફની મરાઠાઓની બખર / ગ્રાન્ટ ડફ, અનુવાદક : મોહનલાલ રણછોડદાસ (૧૮૫૬)	૩૬. મુંબઈ યુનિવર્સિટી વિશે / નગીનદાસ મારફતિયા (૧૮૬૮)
૮. જરતોશતી લોકીના ધરમ પુસ્તકો તથા એ પુસ્તકોનો ભાષા અને પુરાતનપણા વિશે નિબંધ / શોરાબજી શાપુરજી (૧૮૫૮)	૩૭. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી / દિનશાહ તાલેયારખાં (૧૮૭૦).
૯. રાજારામમોહનરાયનું જીવનચરિત્ર / પ્રકાશક : એન એક્સ-સ્ટુડન્ટ ઓફ ધ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ (૧૮૫૮).	૩૮. મુંબઈનો બાહાર (ભાગ ૧) (૧૮૭૪)
૧૦. અલંકારપ્રવેશ / નર્મદ (૧૮૫૮)	૩૯. ગુર્જર અગ્રેસર મંડળની ચિત્રાવલી / કેશવલાલ હરિવિહલદાસ (૧૮૮૮).
૧૧. મનહર પદ / સંપાદક : નર્મદ (૧૮૬૦)	૪૦. ઈજિપ્ત / મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (૧૮૮૩) - જ્યોર્જ રોલિન્સના પુસ્તકને આધારે.
૧૨. સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ / અણજાણ લેખક (૧૮૬૧) - જીવનચરિત્રો.	૪૧-૪૨. રાસમાળા (ભાગ ૧-૨) / એલેક્ઝાંડર કિનલાક ફાર્બસ; અનુવાદક : રણછોડભાઈ ઉદયરામ. ૧૯૨૨, ૧૯૨૭ [૨ સીડી]
૧૩. ગરેટ બરીન ખાતેની મુસાફરી / ડોસાભોય ફામજી (૧૮૬૧)	૪૩. Gujarat Portrait Gallery / Keshavali Harivithaldas. 1889
૧૪. નર્મગીતાવળી / નર્મદ (૧૮૬૨) - શાળા-કન્યાઓ માટે ગીતો.	૪૪. સચિત્ર સાક્ષરમાળા (આલ્બમ) / જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા. ૧૯૧૨
૧૫. મુંબઈ શહેરનું વર્ણન / મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલ (૧૮૬૨)	૪૫. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા યાને દુનિયાનાં નામીયાં શહેરો અને અદ્ભુત કુદરતી દેખાવોવાળા મુલુકો ખાતેની હાજી સુલેમાન શાહમહમદની મુસાફરીની નોંધો. ૧૮૮૫
૧૬. ગજલસત્તાન / સંપા. : નશરવાનજી ઠેહમુલજી દુરબીન (૧૮૬૨)	૪૬. ઈરાનમાં મુસાફરી / શાપુરજી દીનશાહજી કેઆસના. ૧૮૮૨
૧૭. ગુલાબ નાટક પાંચ અંકી પદ્યમાં તથા ગદ્યમાં / નગીનદાસ મારફતિયા (૧૮૬૨) - ગુજરાતીનું પહેલું મુદ્રિત નાટક.	૪૭. Journal of Travels in India (Volume 1) / Ardaseer Framjee Moos. 1871
૧૮. નામાર્થબોધ / કવિ હીરાચંદ કાનજી (૧૮૬૪) - પદ્યમાં કોશ.	૪૮. સુરત-આંડવીનું દેશી રાજ્ય / રહેમાનખાં કાલેખાં પદાણ, વજેરામ પ્રાણશંકર ઉપાધ્યાય. ૧૮૮૦
૧૯. અમેરિકાની મુસાફરી / અણજાણ પારસી લેખક. (૧૮૬૪)	૪૯. યૂરોપ, અમેરિકા, જાપાન અને ચીન તરફની મુસાફરીની નોંધ / ફરામજી દીનશાહજી પીટીટ. ૧૮૮૮
૨૦. અખા ભક્તની વાણી / સંપાદક : હીરાચંદ કાનજી (૧૮૬૪)	૫૦. જાપાનનું વર્ણન / વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યાય. ૧૮૮૫
૨૧. પિંગળાદર્શ બ્રજભાષા મેં / હીરાચંદ કાનજી (૧૮૬૪)	૫૧. મુંબઈથી કાશ્મીર / જાંહાગીર બેહરામજી મરઝબાન. ૧૮૮૭
૨૨. ભુદિવર્ધક ગ્રંથ / દલપતરામ (૧૮૬૫)	૫૨. પ્રવાસવર્ણન / કવિતામાં રચનાર : શિવલાલ ધનેશ્વર ૧૮૮૬.
૨૩. કહેવત મુલ / પેસ્તનજી કાવસજી રબાડી (૧૮૬૫)	૫૩. ભરતખંડનો પ્રવાસ / શંભુપ્રસાદ બેચરદાસ લશ્કરી. ૧૮૮૭
૨૪. શેક્સપીઅર નાટક (અંક ૧) / અનુવાદક : નાનાભાઈ રાણીના (૧૮૬૫)	૫૪. ભોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર / કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.
૨૫. દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ / સંપાદક : નર્મદ (૧૮૬૫)	૫૫. એક્કો નર : સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી સી.આઈ.ઈ. ચરિત્ર / મંગળદાસ કરસનદાસ મૂળજી. ૧૮૮૩
૨૬. શેર ને સજાબાજી / મનચેરજી કાવસજી શાપુરજી (૧૮૬૫)	૫૬. The Life of Rao Bahadur Ranchorelal Chhotalal / Bhagwanlal R. Badshah. 1899
૨૭. ઊદભિદ્ પદ્યર્થ / ગોવિંદ નારાયણ (૧૮૬૫) - 'ધાન્ય, દાણા, કંદ, ફળ, ભાજી, ભાજીપાલો ઇત્યાદીનું વર્ણન.'	૫૭. કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર / મહીપતરામ રૂપરામ.
૨૮. કાવ્યઘોષન (ભાગ ૨) / સંપાદક : દલપતરામ (૧૮૬૫)	
૨૯. અભિજ્ઞાન શર્કુલ નાટક / અનુવાદક : ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક (૧૮૬૭)	

૫૮. હિંદના હાકેમ માર્ટિન સ્ટુઅર્ટ એક્લિસ્ટન / જે. એસ. કોટન; ભાષાંતરકર્તા : ચુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી. ૧૮૮૫	૭૮. ઇરાણ તથા તુરાણ દેશની વારતા / ઇંગ્રેજી ઉપરથી ભાષાંતર કરનાર : જીજીભાઈ ખરશેદજી કાપડિયા, હોરમશજી દોરાબજી ચીનાઈ. ૧૮૬૯
૫૯. ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર / મહીપતરામ રૂપરામ. ૧૮૭૭	૭૯. મહારાજના લાઈબલનો મોટો મુકદ્દમો. ૧૮૬૨
૬૦. દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા / ત્રિભુવન જમનાદાસ શેઠ. ૧૮૯૯	૮૦. સચિત્ર દેશી રમતો / જગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી, ૧૮૯૩
૬૧. એક હિંદી સુધારક મિ. બેહેરામજી મલબારી, ૧૮૯૫	૮૧. કુટુંબ મિત્ર / કરસનદાસ મુળજી. આ. ચોથી, ૧૮૯૫
૬૨. ફરદુનજી મર્ઝબાનજી : ગુજરાતી છાપાના સ્થાપક, એક ફિલસૂફ, એક સુધારક, એક કવિ / કેકોબાદ બેહેરામજી મર્ઝબાન. ૧૮૯૮	૮૨. પ્રેમરાય અને ચાંડમતી / રણછોડભાઈ ઉદયરામ. ૧૮૭૬
૬૩. સુરતની તવારીખ / એદલજી બરજોરજી પટેલ. ૧૮૯૦	૮૩. અરેબીયન કીસ્સા / રૂસ્તમ ઇરાની. ૧૮૮૫
૬૪. કાઠીયાવાડ સર્વસંગ્રહ. ૧૮૮૬	૮૪. માહરી મજેહ તથા બીજી કવિતાઓ / જમશેદજી પીતીત. ૧૮૯૨
૬૫-૬૬. શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તાવિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલી (ભાગ ૧-૨) / અંબાલાલ બુ. જાની. ૧૯૨૩, ૧૯૨૯ [૨ સીડી]	૮૫. એક પુનર્વિવાહની કહાણી / માધવદાસ રૂગનાથદાસ. ૧૮૯૧
૬૭. ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક કોષ / છોટાલાલ સેવકરામ. ૧૮૭૯	૮૬. સરસ્વતીચંદનું અવલોકન / વિશ્વનાથ વિ. પ્રભુરામ. ૧૮૯૦
૬૮. રૂઢિપ્રયોગ કોશ / ભોગીલાલ ભીખાભાઈ ગાંધી. ૧૮૯૮	૮૭-૮૮. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો : (ભાગ ૧-૩) / ગિરજાશંકર વલ્લભજી. ૧૯૩૩-૧૯૪૨ [૩ સીડી]
૬૯. કથનાવળી / મગનલાલ વખતચંદ (આ. ૫). ૧૮૮૩	૮૯-૯૦. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ (ભાગ ૪-૫) / હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી. ૧૯૭૯-૧૯૮૧ [૨ સીડી]
૭૦. ગુજરાતી કહેવતો / દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા. ૧૮૯૩	૯૨. ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ / દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ, ૧૯૩૩
૭૧. A Collection of Gujarati Proverbs with Their English Equivalents / Desai. 1900	૯૩. ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો (વિભાગ ૧ અને ૨) / નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી, ૧૯૨૮
૭૨. સર્વ વિદ્યા-માળા અથવા ગુજરાતી 'સાયકલોપીડ્યા' (ભાગ પહેલો) / માણેકજી એદલજી વાછા, અરદેશર ફરામજી સોલન. ૧૮૯૧	૯૪. ચૂંટી કાહડેલાં લખાણો : (દફતર ૧) / શોરાબજી બંગાલી. ૧૮૮૦
૭૩. મુંબઈ સમાચારનો ગાયન સમુદય : ૧૮૮૬	૯૫. નવી અરેબ્યન વાર્તાઓ (તદન નવી સંપૂર્ણ ૩૯ વાર્તાઓનો સંગ્રહ) / માણેકજી એદલજી વાછા, ડોસાભાઈ ફરામજી લંગરાના.
૭૪. સંગીતમાળા (દ્વિતીય ગુચ્છ) / R.B.T. ૧૮૯૯	૯૬. નિર્બંધમાળા : (પુસ્તક ૧) / કરસનદાસ મુલજી. ૧૮૭૦
૭૫. હરિશ્ચંદ્ર નાટક તથા તારામતીસ્વયંવર / રણછોડભાઈ ઉદયરામ. ૧૮૮૬	૯૭. નાટ્યપ્રકાશ / અનુ. : રણછોડભાઈ ઉદયરામ. ૧૮૯૦
૭૬. મનુષ્ય પરેમી ઇઆને રાગલી ગનેઆતના ગુજરાતી વાંચનારાઓને ફરસતની વેળાએ વાંચવાની હોંસ, ગમત અને માણસોનો પેઆર મેલવનારી કેતાબ. / એ. પશતનજી કાવશજી રબારી. ૧૮૮૪.	૯૮. માલવિકાગ્નિ મિત્રનાટક / અનુ. : રણછોડભાઈ ઉદયરામ. ૧૮૭૦
૭૭. બ્રહ્મજ્ઞાની અખા ભક્તના છપ્પા ગુજરાતીમાં તથા બુલ્લાશાહની સી હરફી પંજાબી ભાષામાં / પુજારા કાનજી ભીમજી. ૧૮૮૪	૯૯. મેઘદૂત / ભાષાંતર : ભીમરાવ ભોળાનાથ. ૧૮૭૯
	૧૦૦. વિકર્મોર્વશીય નાટક / સંસ્કૃત ઉપરથી ભાષાંતર : કિલાભાઈ ઘનશ્યામ ભટ્ટ. ૧૮૯૮

દરેક સીડી : રૂ. ૧૦૦.

કુરીયર ખર્ચ : ૧-૫ સીડી : રૂ. ૨૫. ૬-૧૦ સીડી : રૂ. ૫૦. ૧૧-૫૦ સીડી : રૂ. ૭૫. ૫૧-૧૦૦ સીડી : રૂ. ૧૨૫.

આ ઉપરાંત, ગુજરાતી ભાષાનાં બે અગત્યનાં સામયિકોના તમામ અંકો ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ સીડી પર તૈયાર કર્યા છે :

કૌમુદી

પુસ્તક ૧-૫, સંવત ૧૮૯૧-૧૯૮૫, નવું પુસ્તક ૧-૧૬, ૧૯૩૦-૧૯૩૭ ૧૫ સીડી : રૂ. ૩૦૦૦. કુરીયર ખર્ચ : રૂ. ૧૦૦. કુલ રૂ. ૩૧૦૦

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક

સંપૂર્ણ ફાઈલ : પુસ્તક ૧-૭૫ (૧૯૩૬-૨૦૧૦) ૨૬ સીડી : રૂ. ૪૦૦૦. કુરીયર ખર્ચ : રૂ. ૧૦૦. કુલ રૂ. ૪૧૦૦

અને નીચેનાં સામયિકોના અંકો પણ શ્રી હીરાલક્ષ્મી ફાઉન્ડેશન તરફથી સીડી રૂપે પ્રાપ્ય બન્યા છે.

પ્રકૃતિ : ૧૯૪૨-૧૯૬૯ (પુસ્તિકા સાથે) રૂ. ૨૦૦

વીસમી સદી : ૧૯૧૬-૧૯૨૦ રૂ. ૧૫૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ રજૂ કરે છે
પરબ ૨૦૦૭-૨૦૧૧ રૂ. ૭૫ [૩ સીડી કુરિયર ખર્ચ રૂ. ૨૫]

પ્રાપ્તિસ્થાન :

પ્રસાર : પુસ્તકોની નાનકડી દુનિયા

૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧ ફોન : ૦૨૭૮-૨૫૬ ૮૪૫૨ prasarak@dataone.in

પ્રવચન

૫૬ જાન્યુઆરી-માર્ચ ૨૦૧૨

રણાદેની જાહેરાત